

ALAMSAKSA KEELEST BALTIMAIL XIII—XVI SAJANDIL

L. Otsmaa

Saksa keele kateeder

Alamsaksa keel oli Baltimail saksa valitseva ladviku kõnekeeleks alates XII sajandi teisest poolest¹, s. o. esimeste sakslaste asumisest Baltimaile, kuni alamsaksa keele asendumiseni ülemsaksa keelega reformatsioonijärgsel perioodil. Sellisel koloniaalalal nagu seda oli sakslastele Liivimaa², sattusid saksa kolonistid hoopis uutesse majanduslik-poliitilistesse ja kultuurilistesse tingimustesse. Peale selle puutusid nad pidevalt kokku mitmesuguste kohalike ja naaberrahvastega. See kõik pidi kahtlematult avaldama mõju ka alamsaksa keele edasisele arengule Baltimail.

Käesoleva artikli eesmärgiks on näidata neid ajaloolisi sündmusi, mis töid alamsaksa keele Baltimaile, käsitleda alamsaksa keele arengut uutes majanduslik-poliitilistes ja kultuurilistes tingimustes ja püüda selgitada tema väljasuremise põhjusi.

* * *

XII sajandi lõpul ja XIII sajandi algul olid Baltimaade rahvad, sealhulgas ka eestlased langenud saksa feodaalide kuri kuulsa «ittatungi» ohvriks. Baltimaade vallutamine toimus ristisõja vormis. Suunanäitajaiks ja esimesteks maale tungijateks, samuti esimesteks püsivateks saksa asunikeks maal, olid saksa kaupmehed, kes uusi turge otsides jõudsid Baltimaile juba XII sajandi 70-ndail aastail.³ Kaupmees tõi peatselt enda järel kiriku ja see omakorda vürstid ja ristirüütlid. Baltimaade vallu-

¹ XII sajandi lõpul ja XIII sajandi algul, saksa röövvallutajate saabudes oli sakslastel ametlikuks kirjakeeleks ladina keel. Alamsaksa keel kujunes Baltimail ametlikuks kirjakeeleks alles XIV sajandil, mil kirjalikus asjaajamises toimus üleminek ladina keelelt alamsaksa keelele.

² Liivimaa hõlmas XIII—XVI sajandil praeguse Eesti ja Läti NSV territooriumi. Liivi sõjas tekkinud hilisemast, mitu korda väiksemast Liivimaast eraldamiseks nimetatakse XIII—XVI sajandi Liivimaad ka «Vana-Liivimaaks».

³ Eesti NSV ajalugu I, Toim. A. Vassar, Tallinn 1955, lk. 117.

tamine sõjalise jõuga algas 1193. aastal, mil Rooma paavst kuulutas liivlaste vägivaldseks alistamiseks välja ristisõja.

Pärast kohaliku elanikkonna verist mahasurumist kujunesid sakslased Baltimail valitsevaks ladvikuks nii maal kui ka linnas. Ebatavaliselt soodsad ekspuateerimise võimalused meelitasid sakslasi tervete suguseltside kaupa Baltimaile sisse rändama. Esindatud olid kõik kolm feodaalkorrale iseloomulikke privileegeeritud seisust — vaimulikud, aadlikud, jõukad linnakodanikud. Viimaste hulgas rändas jõukaid käsitöölisi kolonisatsiooni algperioodil Liivimaale sisse suhteliselt vähe. Käsitööliste sisseränd suurenes alles kolonisatsiooni hilisematel aastatel. Saksa talupoeg Baltimaade koloniseerimisest osa ei võtnud.

Kuni XIII sajandi keskpaigani elasid saksa kolonisaatorid peamiselt vaid linnades ja alevites ordu ja piiskopi losside kaitse all.⁴ Ent juba XIII sajandi teisest poolest peale, kui rööv-
vallutajad olid jõudnud oma võimu enam-vähem kindlustada, hakkasid saksa feodaalid suunduma ka maale, asutades siin iseseisvaid majapidamisi — mõisaid. Eestis arenes XIII sajandil ja XIV sajandi esimestel aastakümnetel feodaalide mõisate asutamine kõige kiiremas tempos Harjumaal, eriti Tallinna ümbruses.⁵ Mõisaid rajati ka mujal tihedamalt asustatud punktide lähikonnas. Saksa kolonisatsiooni levikut, seega ka kolonisaatorite keele levikut pidurdas enam kui pooleks aastasajaks eestlaste võimas relvastatud väljaastumine — Jüriöö ülestõus a. 1343—1345, mille käigus enamik mõisaid purustati ülestõusnute poolt.⁶ Alles XV sajandist peale, mil saksa feodaalid olid jõudnud sellest hoobist toibuda, levis saksa kolonisatsioon ka maal üha kiiremas tempos.

* * *

Kuna rõhuv enamik röövvallutajaist pärines Põhja-Saksamaalt, s. o. alamsaksa keelega aladelt, kujunes baltisakslaste kõne- ja kirjakeeleks alamsaksa keel.

Alamsaksa keele arengutingimused Baltimail olid tunduvalt erinevamad kui emamaal. Kui Põhja-Saksamaal rääkisid alamsaksa keelt rahva kõik kihid, siis Vana-Liivimaal oli ta ainult kitsa valitseva ladviku kõnekeeleks, mis ei tuginenud laiematele rahvahulkadele. Nii näiteks ei olnud sisseränd Tallinna kunagi nii suur, et ka alamad rahvakihid oleksid võinud olla sakslased. Otse vastupidi, iga lihtmees, kes Saksamaalt rändas Liivi-

⁴ L. Arbusow, Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. — Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, Bd. III, Leipzig 1921, lk. 16.

⁵ S. Vahtre, Eesti talurahvasõja (Jüriöö ülestõusu) lähtekohast. — ENSV TA Toimetised, Uhiskonnateaduste seeria, 1956, nr. 1, lk. 68.

⁶ Sealsamas, lk. 71 jj.

maale, tõusis automaatselt oma seisuses.⁷ Balti-saksa krooniku Balthasar Russowi järgi muutus Liivimaal iga saksa soost mõisasulane või käsitöölise härraks, kellele ei loetud seisusekohaseks pidada mõnd alamat, s. o. raskemat, vähe tulutoovat ametit.⁸ Selletõttu oli vaeste sakslaste kiht Liivimaa linnades arvuliselt täiesti tühine ega võinud oluliselt mõjutada alamsaksa keele arengut Baltimail. Saksa emakeelega talupoegkond aga puudus siin täielikult. Alamsaksa keele arengut Baltimail mõjutasid kahtlematult ka järgmised asjaolud: kohaliku rahva orjastamise läbi saavutatud majanduslik ja poliitiline eelisseisund võimaldas baltisakslastel osa saada kultuuri kõigist hüvedest; sakslaste eelisseisund meelitas üha uusi siirdlasi Saksamaalt Baltimaale sisse rändama, mis pidevalt põhjustas vanade keeletraditsioonide nõrgenemist; pidev kokkupuude alistatud ja põgus kokkupuude valitsevate rahvastega ei mänginud väikest osa alamsaksa keele arengus. Kuid need asjaolud pole siiski ainsaks teguriks, mis määrasid alamsaksa keele arengutendentsid Baltimail. Otsustavat osa võis etendada siin ka murre, mida rääkis enamik sisserändajaid ja mis seetõttu võis saada aluseks Baltikumis kõneldud alamsaksa keelele. Eriti tähtis on siinjuures esimene kolonisatsiooniperiood (XIII—XIV sajand), mil Baltimaade asustamine põhjasakslastega oli kõige intensiivsem.⁹ Sel perioodil pandi alus alamsaksa keele levikule Baltimail, tekkis uus keeleline kollektiiv, mille hilisemad sisserändajad juba enam-vähem väljakujunenuna eest leidsid ja millesse nad paari põlvkonna jooksul assimileerusid.

Kaua aega peeti traditsiooniliselt baltlaste algmurdeks vestfaali murret, Baltimaid aga nimetati «Vestfaaliks Läänemere ääres». Selle vaate kummutas 1923. aastal saksa keelteadlane W. Mitzka, kes näitas, et Vestfaal ei olnud baltlaste ainukeseks või peamiseks algkoduks, kuna väljarändamine toimus kogu Põhja-Saksamaalt.⁸ Balti ajaloolaste hilisemad uurimused on baltlaste päritolu küsimust tunduvalt täpsustanud, rõhutades sealjuures Vestfaali ja Alam-Saksimaa, osaliselt ka Ostfaali alade suurt osatähtsust Balti asustuse ajaloos.¹¹

Sisseränd toimus põhiliselt seisuste kaupa, s. t. linnakodanikkond tõmbas Liivimaale seisusekaaslasti oma kodukohast, aadli-

⁷ P. Johansen, *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen Reval*. — *Volksforschung*, B. 3. H. 1, 1939, lk. 44.

⁸ Balthasar Russow's *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, Riga 1857, lk. 10, 11.

⁹ P. Johansen, *Die Estlandliste des Liber Censur Danicae*, Kopenhagen-Reval 1933, lk. 273; W. Mitzka, *Studien zum baltischen Deutsch*, Marburg 1920, lk. 91 jj.

¹⁰ W. Mitzka, *Studien zum baltischen Deutsch*, lk. 91 jj.

¹¹ L. Arbusow (jun.), *Die deutsche Einwanderung im 13. Jahrhundert*. — *Baltische Lande*, I. B. Ostbaltische Frühzeit, Leipzig 1939, lk. 383; R. Wittram, *Geschichte der baltischen Deutschen Grundzüge und Durchblicke*, Stuttgart u. Berlin 1939, lk. 20 jj.

kud aadlikke jne. Seetõttu on eri seisuste päritolu Liivimaal erinev. L. Arbusowi (jun.) järgi põlvnes XIII—XIV sajandil Baltimaal vaimulikud peamiselt nn. kitsamast Alam-Saksist (Emsi, Haasi ja Elbe jõe vahelistest maadest), selle kõrval ka Vest- ja Ostfaalist. Balti aadel pärines algul samuti põhiliselt Alam-Saksimaalt. Alates XIV sajandist suurenes aga tugevasti sisseränd Vestfaalist. Eriti ühtlane oli XIII—XIV sajandil oma päritolult baltisaksa linnakodanikkond, kes põlvnes oma valdavas enamikus Vestfaalist.¹²

Kuna saksa asustuse rajajaiks Baltimaal olid just linnakodanikud, siis vaadeldes lähemalt Baltimaade kahe suurema linna — Riia ja Tallinna kodanike päritolu. Olgu märgitud, et juba tol ajal ei moodustanud linnakodanikkond ühtset tervikut. Tuleb vahet teha kaupmeeste ja käsitööliste seisuse vahel. Kolonisatsiooni algperioodil sisserännanud väheste balti-saksa käsitööliste päritolu kohta teated peaaegu puuduvad, kuna nende madala sotsiaalse seisundi tõttu neist ürikutes tavaliselt ei räägitud.¹³ P. Johanseni andmeil põlvnesid XIV sajandil Tallinna käsitöölised arvatavasti Pommerist, Mecklenburgist ja Ida-Preisimaalt.¹⁴ Ligikaudu samad päritolusuhted näivad olevat kehtinud ka XV—XVII sajandil Riia käsitööliste juures. Enamik neist põlvnes ilmselt Saksamaa kirdeosast, eriti Preisimaalt, aga ka Pommerist, Mecklenburgist, Tüüringist.¹⁵ Seoses käsitööliste enamusel põlvnemisega peamiselt Põhja-Saksamaalt, seega alam-saksa keelega aladelt olid balti-saksa käsitöölistel tihedad ametialased sidemed Põhja-Saksa linnadega. Näiteks töid Tallinna tiserid 1513. aastal oma tsunfti põhimäärustiku — šraagi Lüübekist, 1536. aastal hakkas sama šraag kehtima ka Riias. 1959. aastal koostasid Hamburgi, Möllni, Rostocki, Wismari ja Stettini kübarseppmeistrid Riias oma balti ametivendadele tsunfti põhimääruse, mis hiljem oli maksev ka Tartus.¹⁶

Kui balti-saksa käsitöölised põlvnesid peamiselt Põhja-Saksamaa idapoolsetest rajoonidest, tuues seega kaasa mecklenburgi ja brandenburgi murrete elemente, siis Balti linnade jõukama kihi — kaupmeeste algkodu tuleb otsida hoopiski lääne poolt. Kasutades Riia võlgaderaamatute materjale¹⁷ näitab P. Johansen, et lisanimedega järgi otsustades pidi XIII—XIV sajandil Riia kaupmeestest põlvnema 23% Alam-Saksimaalt, 14% Põhja-Saksamaa

¹² L. Arbusow, Die deutsche Einwanderung im 13. Jahrhundert, lk. 383.

¹³ Sealsamas, lk. 380.

¹⁴ P. Johansen, Libri de diversis articulis 1333—1374. — Publikationen aus dem Stadtarchiv Tallinn Nr. 8, Tallinn 1935, lk. XLI.

¹⁵ Seesama, Westfälische Wesenszüge in der Geschichte und Kultur Altlivlands. Der Raum Westfalen, B. IV, Westfalen 1958, lk. 270.

¹⁶ H. Diewerge, Vom niederdeutschen Handwerker in Livland, Niederdeutsche Welt, H. 1, Januar 1936, lk. 14.

¹⁷ H. Hildebrand, Das Rigasche Schuldbuch 1286—1352, St. Petersburg 1872.

idapoolsetest rajoonidest ja tervelt 30% Vestfaalist, millele lisandub veel 5% selle otsest naabrusest, Reini rajooni paremast kaldast.¹⁸ Seega on Riia jõuka linnakodanluse algkoduna esiplaanil ilmselt Vestfaal. Kuid juba XIV sajandi lõpul, koos Hansaliidu võimsuse kasvuga kerkisid väljarändamiskeskustena esile Põhja- ja Läänemere ääres asuvad hansalinnad.¹⁹ Siinjuures tuleb eraldi mainida Lüübekit, mis andis eriti suure hulga väljarändajaid Balti linnadesse. Sellele osutavad muuseas ka arvukad sugulussidemed Riia ja Lüübeki kodanike vahel juba XIII—XIV sajandil.²⁰ Põhja-Saksamaa idaalad kerkivad kaupmeeste väljarändamiskeskustena silmatorkavalt esile alles XV sajandil.

Eesti linnade, sealhulgas ka Tallinna, saksa elanikkonna päritolu kohta kolonisatsiooni esimesel perioodil on andmeid väga napilt, kusjuures needki puudutavad enamasti vaid raeperekondi, mitte laiemaid linnakodanike hulki. E. Nottbecki geneoloogiline uurimus näitab, et umbes pooled teadaolevaist, kuni a. 1400 sisserännanud Tallinna raeperekondadest põlvnesid Vestfaalist, ülejäänud osa aga Reinimaalt, Alam-Saksist ja muudest Põhja-Saksamaa rannikupiirkondadest.²¹ Et Tallinnal olid tihedad kaubasuhted mitmete Vestfaali linnadega, nagu näiteks Münsteri, Dortmundi ja Soestiga²², samuti teiste Põhja-Saksa hansalinnadega (Wismar, Rostock, Stralsund, Stettin), eriti aga Lüübekiga²³, siis võib oletada, et saksa lihtkodanike päritolusuhted võisid Tallinnas olla umbes samad, mis raeliikmetelgi. Tallinna ülemkihi põhiliselt Vestfaali, selle kõrval ka Alam-Saksi (alates XIV sajandist eriti Lüübeki) päritolu kinnitavad ka balti ajaloolaste hilisemad uurimused.²⁴ Alles kolonisatsiooni hilisemal perioodil kerkivad väljarändamiskeskustena rohkem esile Holstein ja idapoolsed rajoonid Mecklenburg ning Pommer. Tähtsal kohal püsib aga endiselt Lüübek ja selle ümbrus.²⁵

Ent kuigi Balti linnakodanlus põlvnes kolonisatsiooni esimestel sajanditel suurelt osalt vestfaali murdealalt, ei saanud see

¹⁸ P. Johansen, Westfälische Wesenzüge in der Geschichte und Kultur Altivlands, lk. 270 jj.

¹⁹ G. Schmidt, Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache in der Rigaschen Ratskanzlei. — Mitteilungen aus der baltischen Geschichte I. B. I. H., lk. 3.

²⁰ L. Arbusow, Die deutsche Einwanderung im 13. Jahrhundert, lk. 378.

²¹ E. Nottbeck, Die älteren Rathsfamilien Revels, Reval 1875, lk. 10 jj.

²² E. Nottbeck, Die älteren Rathsfamilien Revels, lk. 10.

²³ W. Koppe, Revels Schiffverkehr und Seehandel in den Jahren 1378/84. — Hansische Geschichtsblätter, 64. Jhrg., Weimar 1940, lk. 137, 147.

²⁴ P. Johansen, Libri de diversis articulis 1333—1374, lk. XLI; H. von zur Mühlen, Studien zur älteren Geschichte Revels, Zeulenroda 1937, lk. 30 jj.

²⁵ G. Adelheim, Das Revaler Bürgerbuch 1624—1690. — Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv Nr. 7, lk. IX; E. Nottbeck, Die älteren Rathsfamilien Revels, lk. 12; P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae, lk. 742.

üksinda määrata uue tekkiva koloniaalmurde olemust, sest vaadeldaval perioodil olid koondunud linnadesse ka saksa asustuse teised kihid — vaimulikud ja aadel. Viimased olid aga tol ajal sisse rännanud peamiselt alamsaksi, vähemal määral ka ostfaali ja vestfaali murde aladelt.²⁶

Seega näeme, et Balti alamsaksa keele kandjad, saksa asukad Baltimail pärinesid väga mitmetelt alamsaksa murdealadelt, tuues niiviisi kaasa erisuguseid keelelisi traditsioone. Siirdlaste kirju päritolu tõttu ei saa juttu olla mingist täielikult valitsevast murdest, mis oleks allutanud endale teised ja saanud aluseks uuele koloniaalmurdele. G. Schmidt'i väide, nagu oleks XIII—XIV sajandil olnud Riias kõnekeeleks vestfaali murre²⁷, ei ole küllalt põhjendatud, kuna pole arvestatud asjaolu, et tol ajal ei elanud linnas mitte ainult peamiselt vestfaali päritoluga kaupmehed, vaid ka teised seisused, kes põlvnesid hoopis teistelt murdealadelt.

Üldse on Balti alamsaksa kõnekeele kohta raske midagi kindlat otsustada. Kuni XIII sajandi keskpaigani (a. 1255)²⁸ puuduvad alamsaksakeelsed keelemälestised. Hiljem kohtame üksikuid alamsaksakeelseid sissekandeid ladinakeelsetes tekstides. Alles XIV sajandi 60-ndail aastail toimus kirjalikus suhtlemises lõpuks täielik üleminek alamsaksa keelele.²⁹ Kuid ka kirjalikes ürikutes peegeldub baltisakslaste tolaegne keelepruuk vaid kaudselt. Baltisaksa tekstide analüüsimisel tuleb arvestada näiteks valitsevat kantseleitraditsiooni, teiste kantseleide mõju, olemasolevaid kirjalikke eeskujusid ning eriti kantseleikirjutaja päritolu. Kirjutajad polnud tavaliselt kohalikud elanikud, vaid mitmesugustest hansalinnadest sisserännanud isikud. Nii näiteks asus esimene Tallinnas sündinud linnasekretär ametisse alles 1571. aastal.³⁰ Riias on teada küll kaks kohaliku päritoluga linnakirjutajat (a. 1405—1411 ja 1454—1481)³¹, kuid ka need olid vaid erandid ja kohandasid oma keele teiste hansakantseleide keelepruugiga. Seni kui olemasolevaid Balti alamsaksa keelemälestisi pole süstemaatiliselt läbi töötatud, võib baltisakslaste suulise keelepruugi kohta teha vaid kõige üldisemaid oletusi.

Almsaksa keele arengu suhtes Baltimail võib arvata, et esi-

²⁶ P. Johansen, Siedlungsgeschichte der Deutschen. — Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, B. II, 1936, lk. 175; L. Arbusow, Die deutsche Einwanderung im 13. Jahrhundert, lk. 383.

²⁷ G. Schmidt, Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache in der Rigaschen Ratskanzlei, lk. 26.

²⁸ Sealsamas, lk. 15.

²⁹ I. Wachler, Die niederdeutsche Zeit in der Sprachgeschichte der altlivländischen Städte Riga und Reval. — Niederdeutsche Welt, Januar 1936, Heft 1, lk. 17 jj.; G. Schmidt, Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache in der Rigaschen Ratskanzlei, lk. 20.

³⁰ P. Johansen, Westfälische Wesenszüge in der Geschichte und Kultur Altlivlands, lk. 285.

³¹ G. Schmidt, Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache in der Rigaschen Ratskanzlei, lk. 10, 12.

algu rääkis kogu kirju sisserännanud elanikkond igaüks oma murdes³², püüdes vastastikuse arusaamise saavutamiseks vältida vaid kõige eredamaid murdelisi iseärasusi. Seda oletust toetab ka asjaolu, et nooremate koloniaalmurrete väljakujunemisel, nagu näiteks saksa kolooniates Volga ääres XVIII sajandil ja mujal on täheldatud sama seaduspärasust — kokkupuutel teiste murretega ja kirjakeelega kaotavad vanalt kodumaalt kaasatoodud murded kõige silmatorkavamad, kõige iseloomulikumad murdeerisused, nn. primaarsed tunnused ja säilitavad kõige kauem kõige vähem silmatorkavad tunnused, nn. sekundaarsed tunnused.³³ Kõige järsemate murdeerisuste tasandumist Balti alamsaksa keeles soodustas ka see asjaolu, et uus keeleline kollektiiv kujunes välja linnas. Teatavasti olid saksa asustuse nurgakiviks Baltimail just linnad. Kuni XIV sajandi alguseni elas linnades valdav enamus kogu sisserännanud saksa rahvastikust — kaupmehed, käsitöölised, vaimulikud, ordurüütliid ja ka vasallid, kes värisedes kohaliku rahvastiku üha uuesti puhkevate ülestõusude ees, ei julgenud rohkearvulisemalt oma läänidesse elama asuda. Nii kujunesid linnad alamsaksa keele esimesteks kollektiks Baltimail, kus rahvastiku tihe omavaheline suhtlemine pidi kaasa tooma primaarsete murdetunnuste järkjärgulise kadumise. V. Schirmunski uurimused noorte koloniaalmurrete kohta Venemaal³⁴ näitavad, et koloniaalmurded arenevad edasi kas saksa kirjakeele või enam-vähem ühtlustatud koloniaalse suhtlemiskeele (Verkehrssprache) suunas. Sama tendents näib kehtivat ka Baltimail. Baltimail kõneldud alamsaksa murretes toimus selline ühtlustumine ilmsest keskalamsaksa kirjakeele suunas.

XIV sajandi keskel, kui Lüübek oli tõusnud Hansa juhtivaks linnaks, kujunes Lüübeki ja selle ümbruse, s. o. põhjaalamsaksi idamurde (das östliche Nordniedersächsische) baasil välja kesk-alamsaksa kirjakeel³⁵, mida Hansa Liidus kasutati ametliku suhtlemiskeelena. Terminit «keskalamsaksa kirjakeel» ei tule muidugi mõista kaasaegses tähenduses kui rangelt normeeritud, murdeerisustest puhastatud kirjakeelt. XIV sajandil tekkis alam-

³² H. Tümpel, Niederdeutsche Studien, Bielefeld u. Leipzig, 1898, lk. 8.

³³ V. Schirmunski, Sprachgeschichte und Siedlungsmundarten I, — Germanisch-romanische Monatsschrift, 18. Jhrg. Heidelberg 1930, lk. 113; H. Teuchert, Grundsätzliches über die Untersuchung der Siedlungsmundarten. — Zeitschrift für deutsche Mundarten, 4. Heft, Berlin 1915, lk. 409—415.

³⁴ V. Schirmunski, Die nordbairische Mundart von Jamburg am Dniepr (Ukraine). — Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, B. 55, Halle (Saale) 1931, lk. 243; see sama, Sprachgeschichte und Siedlungsmundarten II, lk. 172. Vrd. ka E. Schwarz, Probleme alter Sprachinselmundarten. — Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 58. B., Halle (Saale) 1934, lk. 323 jj.

³⁵ A. Lasch, Vom Werden und Wesen des Mittelniederdeutschen. — Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, 51, 1925, lk. 64.

saksa, nagu varem ülemsaksa keeleski³⁶, mitu kirjakeele kohalikku varianti, mis hoolimata ilmsest püüdlusest ühtse ideaalvormi poole, sisaldasid ka vastava kohaliku murde elemente.³⁷

Keskalamsaksa kirjakeel hakkas baltisakslaste keeletarvitusele mõju avaldama XIV sajandi teisest poolest alates, mil Baltimail ametlikus asjaajamises toimus üleminek ladina keelelt alam-saksa keelele. G. Schmidt'i järgi hakkas Riia kantseleiraamatuis juba XIV sajandil sisse tungima Hansa juhi Lüübeki keele eeskujule tuginev «üldkehtiv ja kõigile arusaadav keelenorm» (eine allgemeingültige und allgemeinverständliche Sprachnorm nach dem Muster der Sprache Lübecks, des Hauptes der Hanse).³⁸ XV sajandi teisel veerandil oli aga keskalamsaksa kirjakeel võitnud ka kodanike erakirjades, mistõttu võib arvata, et kirjakeel oli tunginud juba ka riialaste suulisse keelepruuki.³⁹

Baltisakslaste keeletarvituse ühtlustumist keskalamsaksa kirjakeele suunas soodustasid mitmed asjaolud, nagu näiteks Balti linnade tihe side Lüübekiga, kus kasutati suhteliselt kõige puhtamat kirjakeelt. Esmajoones tihenesid tol ajal perekondlikud sugulussidemed Balti linnade ja Lüübeki kodanike vahel. Nii hakkas XIV sajandi teisest poolest alates tunduvalt suurenema sisseränd Lüübekist Riiga.⁴⁰ XVI—XVIII sajandi kohta on teada, et Riia kaupmeeskond ei pärinenud oma valdavas enamuses enam Västfaalist, vaid Lüübekist.⁴¹ Eriti palju lüübeklasi rändas aga välja või viibis pikemat aega Tallinnas, kuna Tallinn oli muutunud tähtsaimaks toetuspunktiks Lüübeki ja Novgorodi vahelises kauplemises.⁴² Tihedad ärisidemed Balti linnade ja Lüübeki vahel keetsid mitu sajandit. G. Mickwitzi arhiivimaterjalidele tuginevast teosest võime näha, et Tallinna ja Tartu kaupmehed või nende «poisid», s. o. kaubasellid tegid sageli reise Lüübeki, et kaupa müüa ja ärisidemeid sõlmida. Samuti võis Lüübeki kaupmehi kohata Balti linnades. Näiteks reisis XVI sajandil Lüübeki kaupmees Kordt Kappenberg sageli Lüübeki ja Tallinna vahel.⁴³

³⁶ M. M. Гухман, О соотношении немецкого литературного языка и диалектов. — Вопросы языкознания, нр. 1, Москва, 1956, lk. 31 jj.

³⁷ A. Lasch, Aus alten niederdeutschen Stadtbüchern. Ein mittelniederdeutsches Lesebuch. — Hamburgische Texte und Untersuchungen zur deutschen Philologie, Reihe I: Texte, Dortmund 1925, lk. V jj.

³⁸ G. Schmidt, Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache in der Rigaschen Ratskanzlei, lk. 25.

³⁹ Sealsamas, lk. 32.

⁴⁰ Sealsamas, lk. 31.

⁴¹ Sealsamas, lk. 3.

⁴² E. Daenell, Die Blütezeit der deutschen Hanse. — Hansische Geschichte von der zweiten Hälfte des XIV. bis zum letzten Viertel des XV. Jahrhunderts, B. I, Berlin 1905, lk. 101.

⁴³ G. Mickwitz, Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostsee-handels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. — Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum IX, 8, Helsingfors 1938, lk. 12 jj.

Üldse oli lüübeklastel Liivimaal teiste külaliskaupmeeste hulgas rida põliseid, juba XIII sajandist pärinevaid privileege. Näiteks oli neil õigus kaubelda mitte üksnes Liivimaa linnades, vaid ka maal mõisates.⁴⁴

Ärisidemete kõrval sidus Tallinna Lüübekiga ka ühine linnaõigus,⁴⁵ sest keerulisematel juhtudel pöörduti tavaliselt juriidilise nõu saamiseks õigusandja linna poole (die Recht erteilende Stadt).⁴⁶ Juriidilist laadi sidemed Lüübekiga aitasid kahtlematult kaasa kirjakeele levikule Tallinnas. Teiselt poolt soodustas aga Lüübeki õiguse kasutamine Balti linnade juriidilises terminoloogias mõningate vestfaali väljendite ja vormide levikut, sest Lüübek ise oli oma õiguse saanud Soestist.⁴⁷

Kirjakeele mõju tugevnemist Vana-Liivimaal kõneldud alam-saksa murretele soodustas kahtlematult ka Liivimaa linnade elav osavõtt Hansa Liidu tegevusest. Näiteks Riia oli 1280. ja Tallinn 1284. aastast alates Hansa Liidu liige.⁴⁸ Liivimaa linnad võtsid aktiivselt osa kõigist Hansa ettevõtetest⁴⁹, olid teiste hansalinnadega tihedas kirjavahetuses, samuti saatsid nad järjekindlalt oma esindajad Hansapäevadele.⁵⁰ Kuna nii kirjalik kui ka suuline suhtlemine Hansa Liiduga toimus keskalamsaksa kirjakeeles, siis võisid Liivimaal just jõukas kaupmeeskond ja raeliikmed, kelle sidemed hansalinnadega olid kõige tihedamad, esimestena loobuda oma endisest kodumurdest keskalamsaksa kirjakeele kasuks. Kaupmeeste ärireiside ja muude ärisidemete kaudu sismaaga⁵¹ võis kirjakeel suurematest keskustest, nagu Riia ja Tallinn levida aja jooksul ka väikelinnadesse, alevitesse ja mõisatessegi. Näiteks Tallinna kaupmeestel näivad olevat olnud ärisidemed aadliga kogu Eestimaal.⁵²

Keskalamsaksa kirjakeelel baseeruva suhtlemiskeele väljakujunemist Baltimail soodustas ka siirdlaste sotsiaalne päritolu ja hilisem ühiskondlik positsioon. Kolonisatsiooni algperioodil rändasid Baltimaale välja vabad, enam-vähem varakad kihid — väi-

⁴⁴ V. Niitemaa, Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. — Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia, Sarja B, Nide 76, 2, Helsinki 1952, lk. 316.

⁴⁵ Lüübeki linnaõigus kehtestati Tallinnas 1248. aastal. C. Mettig, Baltische Städte. Skizzen aus der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, Riga 1905, lk. 199.

⁴⁶ A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, Halle a. S. 1914, § 9, 1.

⁴⁷ Sealsamas, § 9, 1.

⁴⁸ G. Schmidt, Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache in der Rigaschen Ratskanzlei, lk. 4; C. Mettig, Baltische Städte, lk. 201.

⁴⁹ C. Mettig, Baltische Städte, lk. 202; G. Schmidt, Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache in der Rigaschen Ratskanzlei, lk. 21.

⁵⁰ W. Greifenhagen, Reval als Glied der Hansa, [sine anno], lk. 392 jj.

⁵¹ V. Niitemaa, Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter, lk. 50, 322.

⁵² G. Mickwitz, Aus Revaler Handelsbüchern, lk. 30.

keaad, jõukad linnakodanikud, kelle jõukus koloonias valitseva röövmajanduse tõttu suurenes kiiresti mitmekordseks. Seetõttu olid baltlastel eriti soodsad võimalused hariduse, eestkätt kirjaoskuse omandamiseks. Selleks seisid nende käsutuses vaimulikud ja ilmalikud kodukooliõpetajad, kiriku- ja ilmalikud koolid nii kohapeal (Tallinnas, Riias), kui ka Saksamaal. Juba XV sajandi algul oli kirjaoskus baltlaste hulgas laialt levinud, eriti linnades.⁵³ Samal ajal levis ka ülikooliharidus. Kui juba XIV sajandil õppis üksikuid baltisakslasi Saksamaa ülikoolides, siis XV sajandil oli neid juba mitusada.⁵⁴ On iseenesest mõistetav, et kirja-keelt hakati kõigepealt kasutama kirjutamisel ja lugemisel. Järelikult võis levida keskalamsaksa kirjakeel jõukate ja haridust saanud baltlaste hulgas isegi kiiremini kui Saksamaa vaesema ja kirjaoskamatu elanikkonna hulgas.

Hariduse levides tugevnes kirjakeele mõju mitte ainult kirjaliikus, vaid ka suulises keeletarvituses. Kaasatoodud kirjus murrete segus oli üksteise mõistmiseks tarvis leida ühist keelt, mis oleks kõigile arusaadav. Selleks saigi XIV sajandi teisest poolest alates keskalamsaksa kirjakeel. Alamsaksa kirjakeele levikut Baltimail soodustas kahtlematult ka saksa keelega talupoegkonna ja vaeste linnarahvahulkade puudumine, kes oleksid kõige visamalt kaasatoodud murretest kinni pidanud. Murde eriti kiiret taganemist kirjakeele eest, juhul kui eri murdeid rääkiv rahvastik satub segamini elama, näeme muide ka tänapäeval Põhja-Saksamaal, kus kirju päritoluga ümberasustatute sisserändamise tõttu alamsaksa murded üha rohkem ja kiiremini tõrjutakse välja kõigile arusaadava ülemsaksa kirjakeele poolt.⁵⁵ Baltimail taganesid samadel tingimustel alamsaksa murded keskalamsaksa kirjakeele ees. Et baltisakslaste haritud ringkondades kasutati võrdlemisi puhtast kirjakeelt, näeme Balti alamsaksa ühe tähtsama kirjaliku mälestusmärgi, Tallinna pastori Balthasar Russowi «Liivimaa kroonika»⁵⁶ keelest, mis kõiges põhilises vastab keskalamsaksa kirjakeele normidele, omades vaid väheseid murdelisi erijooni.

Nagu eespool mainitud, esines Põhja-Saksamaal reformatioonieelsel perioodil mitu keskalamsaksa kirjakeele varianti. Kuna baltisakslaste keelel puudus ühine algmurre, siis ei saanud Baltimail mõjule pääseda ükski Põhja-Saksamaal tarvitusel olevast keskalamsaksa kirjakeele variantidest, milledest igauks

⁵³ F. Redlich, *Sitte und Brauch des livländischen Kaufmanns*. — Veröffentlichungen der volkswissenschaftlichen Forschungsstelle am Herderinstitut zu Riga, B. III, Riga 1935, lk. 18.

⁵⁴ L. Arbusow (sen.), *Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert*, III. Nachtrag, Separatabdruck aus dem Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik, Mittau 1913, lk. 366.

⁵⁵ H. Kloss, *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*, München 1952, lk. 76.

⁵⁶ *Chronica Der Prouintz Lyfflandt ... Korth vnde loffwerdich beschreuen Dorch Balthasar Russouwen Reualiensem*, Rostock... Anno M. D. LXXXVIII.

sisaldas erijooni põhiliselt vaid ühest murdest, näiteks ostfaali, vestfaali, põhja-alamsaksi murdest. Nagu näitavad Balti alam-saksa keelemälestised (näiteks Russowi kroonika, Tallinna ja Riia kantseleiraamatud) sisaldas alamsaksa kirjakeele Balti variant, nagu võis oodatagi, arvestades siirdlaste kirjut päritolu, mitte ainult ühe, vaid mitme Põhja-Saksa murde elemente.

G. Schmidt'i järgi tekkis Riias XIV sajandil omapärane kantseleitraditsioon, mida võiks nimetada (kui mitte arvestada üksikuid elemente ka teistest murretest) vestfaali-põhjaalamsaksi segakeeleks (die als westfälisch-nordniedersächsische Mischsprache zu bezeichnen wäre).⁵⁷ Aga juba ajavahemikul XIV sajandi viimasest veerandist kuni XV sajandi teise veerandini loobuti sellest kantseleitraditsioonist keskalamsaksa kirjakeele kasuks,⁵⁸ milles siiski esines ka murdelisi elemente, põhiliselt vestfaali ja põhjaalamsaksi murretest. Seega oli Riias tekkinud keskalamsaksa kirjakeele uus variant, mis baseerus põhiliselt kahel murdel, kuid milles võis kahtlematult esineda teisigi murdesugemeid. Nii näiteks leidub linnakirjutaja Borchard Wesendali (XIV sajandi lõpp) sissekannetes ka brandenburgi murde elemente.⁵⁹

Ka Tallinna kantseleiraamatuis tungib juba XIV sajandil sisse keskalamsaksa kirjakeel.

Kirjakeelele omastest vormidest, mis Tallinna alamsaksa keeles olid ülekaalus või valitsesid täielikult, toome siinkohal ära mõned silmatorkavamad:

1) oleviku mitmuse lõpp *-en* (Lasch, Mnd. Gr. § 8): *wy hebben* 1363 (Kb, lk. 8), *wi bekennen und betüghen* 1392 (Rb, lk. 416), *wi . . . wunschen* 1397 (Rb, lk. 407), *sullen twe radmanne* 1393 (Rb, lk. 396), *se . . . beuelen* 1418 (Rb, lk. 405), *scholen de vormunder* 1418 (Rb, lk. 405), *de . . . hebben* 1448 (Rb, lk. 253), *wy wunschen* (R, lk. 127^b), *gy werden* (R, lk. 200^b). Murdepärane mitmuse lõpp *-et* esines Tallinnas vaid üksikutel erandjuhtudel, näit. *wi hebbet* 1373 (Kb, lk. 58);

2) eesliide *ge-* II partitsiibis (Lasch, Mnd. Gr. § 8): *wy hebben gheantwordet* 1363 (Kb, lk. 8), *so hebbe wi . . . ghehangen* 1392 (Rb, lk. 416), *so hebben kemerers ghegheuen* 1369 (Kb, lk. 11). Tallinna kantseleiraamatuis kasutati juba XIV sajandil enamasti eesliitega vorme (Lesthal, lk. 121). Hiljem näivad eesliiteta vormid olevat täielikult käibelt kadunud. Näiteks Russow ei kasuta neid kordagi;

3) abiverbi *wesen*, *sin* prees. pl. *sint*, *sin*, II part. *gewesen* (Lasch, Mnd. Gr. § 449): *so sint wi* 1390 (Rb, lk. 417), *we . . . sin* 1397 (Rb, lk. 418), *gelegen synd* 1428 (Rb, lk. 194), Russowil

⁵⁷ G. Schmidt, Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache in der Rigaschen Ratskanzlei, lk. 26.

⁵⁸ Sealsamas, lk. 37 jj.

⁵⁹ Sealsamas, lk. 30.

ainult *sind*, näit. *sint* ... *geflogen* (lk. 35^b); *ghewesen* 1382 (Eb,² lk. 117), 1396 (Rb, lk. 15), *geweßen* 1505 (Rb, lk. 358), *gewesenn* 1537 (Gb, lk. 74). Ka Russowil ülekaalus *gewesen* (lk. XI, 1, 1^b, 2, 3, 9, 13, 125 jne.), harva *gewest* (lk. 123^b, 193);

4) *i* asesõnades *ick*, *mi*, *mik*, *sick*, *wy*, *gy* (Lasch, Mnd. Gr. § 403): *wy hebben* 1363 (Kb, lk. 8) *sint wi* 1390 (Rb, lk. 417), *ick* ... *sal* 1414 (Eb³, lk. 144), *ick* ... *hebbe* 1414 (Eb³, lk. 144), *were ick* (R, lk. 34, 200^b), *my* (R, lk. 187), *my* 1446 (Wb, 1), *my* 1490 (Rb, 321), *sik* 1369 (Kb, 12), *met syk* 1435 (Wb, 2), *sick* 1524, 1537 (Gb, lk. 26, 75), *sick* (R, lk. XII), *gy werden* (R, lk. 200^b);

5) *n* säilimine *s* ees sõnades *uns*, *unser* (Lasch, Mnd. Gr. § 403, Anm. 6): *twisschen vns* 1375 (Rb, lk. 418), *unser* 1376 (Eb², lk. 87), *unses* 1393 (Eb³, lk. 63), *vnseme* 1412 (Rb, lk. 124), *vor vns* 1412, (Rb, lk. 124), *vnse borger* 1509 (Rb, lk. 373), *vnses rades* 1513 (Rb, lk. 378), *vnser* 1568 (Gb, lk. 233), *vnser* (R, lk. 1), *vnser* (R, lk. 2006) *uns* (R, lk. 60). *uns*, *unser* oli Tallinnas valitsevaks vormiks juba XIV sajandist alates;

6) prepositsioonid *up(pe)*, *van* (Lasch, Mnd. Gr. § 184, 38₂): *up* 1390 (Rb, lk. 421), *uppe* 1445 (Eb³, lk. 289), *up* 1445 (Eb³, lk. 289); *van* 1377 (Eb², lk. 89), *van* 1414 (Eb³, lk. 145), *van* 1404 (Rb, lk. 106), *van* 1505 (Rb, lk. 361). Russowil vaid *up(pe)* ja *van*. Kirjakeele omased *up(pe)* ja *van* valitsesid Tallinnas juba XIV sajandil (Lesthal, lk. 12, 3). Murdepärast *oppe* koh-tame vaid üksikjuhtudel (Lesthal, lk. 3). *von* tungis ülemsaksa keele mõjul sisse alles XVI sajandil.

Ülalkäsitletud ja paljude teiste keskalamsaksa kirjakeelele omaste tunnuste kõrval kohtame aga XIV—XVI sajandi Tallinna alamsaksakeelsetes ürikutes (nagu võis oodatagi, arvestades siirdlaste kirjut päritolu) ka mitmesuguste keskalamsaksa mur-rete elemente.

Vestfaali murdele on iseloomulikud näiteks 1) *a* säili-mine *ld*, *lt* ees (Lasch, Mnd. Gr. § 93, Grimme, lk. 41): *behalten* 1388 (Eb³, lk. 165), *alden* 1374 (Kb, lk. 65). Tallinnas esines *a*-vorme kirjakeelele omase *-olt-*, *-old-* kõrval vaid üksikjuhtudel (Lesthal, lk. 3). Russowil on *a* säilinud vaid sõnades *balde* (lk. 77) ja *gewalt* (lk. 2^b, 12^b, 13, 43), samuti tuletistes *gewaldich* (lk. 66) *vorwalder* (lk. II), kus *a* esinemine on seletatav ülem-saksa mõjuga (Lasch, Mnd. Gr. § 93);

2) *sal*, *solen* (kirjakeeles *schal*, *schollen*, Lasch, Mnd. Gr. § 443, Tümpel, lk. 110): *solen* 1375 (Rb, lk. 419), *sal* 1433 (Rb, lk. 226), *sal* 1499 (Rb, lk. 330), *sole wy* 1413 (Rb, lk. 127). Kuni XIV sajandi lõpuni oli *sal* Tallinnas veel ilmses ülekaalus (Lesthal, lk. 80). Hiljem hakkas sisse tungima kirjakeelne *schal*: *schol(l)en*., *scholen* 1400 (Rb, lk. 393), *schollen* 1418 (Rb, lk. 405), *schall* 1536, 1537 (Gb, lk. 68, 76). Russowil ainult: *schal*, *scholen*.

Tallinna kantseleiraamatuis kohtab vestfaalipäraseid *sölen*, *sal* ka veel XV—XVI sajandil, näit. *sall* 1449 (Eb³, lk. 299), *solden* 1505 (Rb, lk. 358), *sal* 1449 (Eb³, lk. 299), *sollen* 1524 (Gb, lk. 26), *sal* 1530 (Gb, lk. 43).

3) *heuēt* kirjakeelele omase *hefft* kõrval (Tümpel, lk. 106): *heuēt* 1374 (Kb, lk. 86, 87), *heuēt* 1439, 1446, 1447 (Rb, lk. 235, 251, 252), *hevēt* 1449 (Eb³, lk. 299). XV sajandi teisel poolel näib saavutavat ülekaalu *hefft*, näit.: *hefft* 1483, 1485, 1504, 1505 (Rb, lk. 303, 304, 358, 359). Russowil järjekindlalt vaid *hefft*.

4) *ft* > *cht* lühikese vokaali järel (Lasch, Mnd. Gr. § 296): *stichtes* 1389 (Rb, lk. 45), *achter* 1388 (Eb³, lk. 153), *in de hechte* (in der Haft) 1516 (Rb, lk. 391), *lucht* (R, lk. 182), *gerüchte* (R, lk. 6). *cht* < *ft* esines XIV sajandil Tallinna kantseleiüri-kutes siiski vaid üksikjuhtudel, kuna tavaliselt *ft* jäi muutumata (Lesthal, lk. 67). Sama kehtib ka XV ja XVI sajandi ürikute kohta. Selline pilt *cht* ja *ft* esinemise kohta Tallinnas räägib vastu pikka aega püsinud arvamisele, nagu oleks vestfaali murre olnud Balti alamsaksa keele peamiseks lähtemurdeks, sest niisugusel juhul oleks vestfaali murdele omane *cht* < *ft* pidanud rohkem levima ka Tallinna keelepruugis;

5) *vrent*, *vrende* (*e* < *ê* < *eo*, *io*) (Lasch, Mnd. Gr. § 101_{2b}): *vrende* 1389 (Eb³, lk. 191), *vrentschop* 1382 (Rb, lk. 4). Vestfaalipärane *vrent* oli Tallinnas XIV sajandil ainuvalitsev (Lesthal, lk. 37). XV sajandil võitis kirjakeelele omane *vrünt*, vrd. *vrundliken* 1428 (Rb, lk. 194), *fruntliken* 1466 (Rb, lk. 301), *frunde* 1466 (Rb, lk. 301), *frunde* 1537, 1576 (Gb, lk. 77, 259). Russowil ainult *fründ*, *fründe*.

6) prepositsioon *op(pe)* kirjakeelse *up(pe)* kõrval (Lasch, Mnd. Gr. § 184): *oppe* 1372 (Kb, lk. 29, 35, 48), *op* 1372 (Kb, lk. 48).

7) genitiivivorm *des stades* (Lasch, Mnd. Gr. § 381): *des stades* 1390 (Eb³, lk. 45), *des stades* 1413 (Rb, lk. 127), *des stades* 1458 (Eb³, lk. 321), *des stades* 1500 (Rb, lk. 334). Vestfaali murdele iseloomulik genitiivi kuju *des stades* oli Tallinnas XIV sajandil ilmses ülekaalus (Lesthal, lk. 120) ja esines sporaadiliselt ka hiljem, peamiselt genitiivilise atribuudina substantiivi ees, näit.: *des stades bock* 1500 (Rb, lk. 334).

Ostfaali murdele on iseloomulik:

1) *ō* (< ms. *o*) säilimine rõhulises lahtises silbis, kus alates XV sajandist toimus üldiselt üleminek *ō* > *ā* (Lasch, Mnd. Gr. § 89). Tallinnas esines *o* valitseva *a* kõrval küllaltki sageli, näit.: *inwonlike* 1412 (Rb, lk. 125), *wonet* 1413 (Rb, lk. 127), *ghenomen* 1413 (Rb, lk. 127), *des vogedes* 1502 (Rb, lk. 347), *fullenkomenen* 1500 (Rb, lk. 333), *wonnige* 1511 (Rb, lk. 376), *inwoner* 1496 (Wb, lk. 35). Erandjuhtudel ka Russowi kroonikas, näit.: *Bote* (lk. 176), *vorgenomen* (lk. 8^b), *Voget* (lk. 27);

2) $i > \ddot{u}$ sõnades *sülĳ*, *düsse* (Lasch, Mnd. Gr. § 137, 169^d, 173, 407). Tallinnas esinesid mainitud sõnakujud võrdlemisi harva, näit.: *dusse* 1372 (Kb, lk. 55), 1414 (Rb, lk. 133) (Eb³, lk. 114), *düsse* 1414 (Rb, lk. 134), *düssen* 1414 (Rb, lk. 134), 1500 (Rb, lk. 335), *solve* 1390 (Eb³, lk. 42), *suluen* 1394 (Rb, lk. 399), *solven* 1414 (Eb³, lk. 114), *süluest* (R, lk. 1), *sülĳf* (R, lk. 48);

3) $u < o$ sufiks *-schup* (Lasch, Mnd. Gr. § 213) XIV sajandil valitses Tallinnas *-schop* (Lesthal, lk. 39). Hiljem võib kohata sporaadiliselt ka ostfaalipärast kuju *-schup*, näit.: *broderschup* 1511 (Rb, lk. 376);

4) u (\ddot{u}) modaalverbis *schullen*, *schüllen* (Lasch, Mnd. Gr. § 443, Lasch, Sth., lk. 144) esines Tallinnas peamiselt XIV sajandil, näit.: *se sullen* 1375 (Rb, lk. 419), *sulle wy* 1375 (Rb, lk. 419), 1379 (Rb, lk. 17), *sullen* 1375 (Eb², lk. 78), 1377 (Eb², lk. 89), 1394 (Eb³, lk. 65), *men ... sulle* 1458 (Eb³, lk. 321);

5) e isikulises asesõnas *we* 'wir', kirjakeeles *wi* (Lasch, Mnd. Gr. § 403, Anm. 5); \ddot{o} (o) omastavas asesõnas *öre* (*ore*) 'ihre', kirjakeeles *ere* (Lasch, Mnd. Gr. § 14, 175). Mainitud sõnakujud esinesid Tallinnas vaid üksikujuhtudel, näit.: *we ... sin* 1397 (Rb, lk. 418), *ores* 1466 (Rb, lk. 301), *ore* 1473 (Rb, lk. 302), *ohren* 1500 (Rb, lk. 335).

Põhjalamsaksi murdele on iseloomulik:

1) $a > o$ *ld*, *lt* ees mitte üksnes kirja-, vaid ka kõnekeeles. XV sajandil kujunes *-old-*, *-olt-* kirjakeelseks vormiks peaaegu kogu keskjalamsaksa keele alal (Lasch, Mnd. Gr. § 93). Tallinna ürikutes on o -vormid juba vähemalt XIV sajandist alates täielikus ülekaalus (Lesthal, lk. 3). Näiteks kirjutatakse järjekindlalt: *olden* 1375 (Eb², lk. 78), *beholden* 1378 (Eb², lk. 98), *holden* 1384 (Eb³, lk. 11), *solt* 'Saltz' 1372 (Kb, lk. 36), *holdene* 1386 (Rb, lk. 23), *olderen* 1387 (Rb, lk. 32), *beholden* 1446, 1452 (Eb³, lk. 293, 301) *last soltes* 1505 (Br, lk. 363). Russowi kroonikas peale mõne üksiku erandi vaid o : *beholden* (lk. 86), *vel-foldiger* (lk. 16), *koldtsinnich* (lk. VI), *Molt* (lk. 4), *oldt* (lk. XIII).

2) ($ir >$) $er > ar$ konsonandi ees (Lasch, Mnd. Gr. § 76). Tallinnas esineb $er > ar$ XIV sajandil (Lesthal, lk. 5), aga ka hiljem vaid erandjuhtudel, näit.: *bolewark* 1372 (Kb, lk. 38), *van der karken* 1536 (Gb, lk. 66), *thor warltt* 1536 (Gb, lk. 66), *Wesenbarge*, *Bartolt* 1536 (Gb, lk. 64). Russowil üks kord: *vormarckeden* (lk. 85);

3) II partitsiibi moodustamine eesliiteta *ge-* (Lasch, Mnd. Gr. § 221 VI). Tallinnas esines XIV sajandil eesliiteta vorme eriti sageli linna vanimais arveraamatuis (Lesthal, lk. 121) näit.: *hebbe wy antwortet* 1363 (Kb, lk. 9), *koft hadde* 1372 (Kb, lk. 44), *drunken ward* 1370 (Kb, lk. 14), *vtgheven hadden* 1369 (Kb, lk. 14), *komen sint* 1388 (Eb³, lk. 165). Russow kasutab vaid kirjakeelepäraseid eesliiteta vorme.

Brandenburgi (s. o. lõuna-brandenburgi ja zerbsti) murdele on iseloomulik:

1) *i* ja *e* vaheldumine ss ees (Lasch, Mnd. Gr. § 17, 136): *messinkmeker* 1383 (Eb³, lk. 2), *missingmeker* 1389 (Rb, lk. 43), *lichtmessen* 1379 (Rb, lk. 17), *lichtmissen* 1396 (Rb, lk. 15).

2) *ie* isikulises asesõnas *he 'er'*. *hie* oli iseloomulik zerbsti murdele, kuid levis osaliselt ka ostfaali murdes (elbostfälisch) (Lasch, Mnd. Gr. § 403 Anm. 5). Tallinnas esines *hie* kirjakeelse *he* kõrval XVI sajandil. Näiteks «Tallinna turberaamatus» on 1536—1546 aastani *hie* ülekaalus, vrd. *hie* Gb, lk. 68, 69, 70, 71 jne;

3) *i* rõhuta *e* asemel tuletus- ja muutelõppudes (Lasch, Mnd. Gr. § 212 Anm., Tümpel, lk. 64). Sõnakujusid nagu *kremirs*, *andirs*, *allis*, *vinstirs*, *watirs*, *dusint*, *ordin*, *meistirs* jne. kohtame Tallinna kanteseiraamatutes juba XIV sajandil (Lesthal, lk. 38), aga ka hiljem, näit.: *welkin* 1403 (Rb, lk. 105), *markin* 1403 (Rb, lk. 105), *tuschin* 1403 (Rb, lk. 105), *allir* 1443, 1445 (Eb³, lk. 288, 289), *weddir* 1457 (Eb³, lk. 320), *oldisten* 1483 (Rb, lk. 302), *des negisten* 1490, 1502 (Rb, lk. 321, 346), *darnegist* 1503 (Rb, lk. 352). Kuna *i* esineb rõhuta lõppudes juba nii varakult, siis saab siin vaevalt eeldada ülemsaksa mõju, mis tuleks Tallinnas arvesse alles XVI sajandil;

4) abiverbi *sin*, *wesen* II partitsiip *gewest* (Lasch, Mnd. Gr. § 449 Anm.). Tallinnas esines *gewest* kõrvuti kirjakeelepärase vormiga *gewesen*, näit. *gewest* 1466 (Rb, lk. 301), 1550 Bb, lk. 61), *gewesth* 1536 (Gb, lk. 66), *gewest* (R, lk. 68^b, 123^b, 186, 193 jne.); *geweßen* 1505 (Rb, lk. 358), *gewesenn* 1537 (Gb, lk. 74), *gewesen* (B, lk. I, II, V, VII, 42^b jne.).

Kokkupuutest mecklenburgi murdega räägib eesliide *bo-* (kirjakeeles *be-*) (Lübben, Mnd. Gr., lk. 23). Tavaliseks vormiks Tallinnas oli XIV sajandil *be-* (Lesthal, lk. 40). *bo-* esines XIV—XV sajandil vaid üksikjuhtudel ja kerkis *be-* kõrval silmatorkavamalt esile alles XVI sajandi tekstides: *bositten* 1396 (Rb, lk. 15), *boleghen* 1389 (Rb, lk. 44), *bowechlik* 1484 (Rb, lk. 304), *boclagede* 1496 (Wb, lk. 35), *boscheden* 1514 (Rb, lk. 382), *bofordering* 1524 (Kb, lk. 26), *vorbonompten* 1525 (Bb; lk. 46), *bogangen* 1537 (Gb, lk. 73), *boclagenden* 1550 (Bb, lk. 61).

* * *

Baltisakslaste kirjakeel ei erinenud keskalamsaksa kirjalikust suhtlemiskeelest mitte üksnes oma mitmekesiste murdeerisuste tõttu, vaid ka oma suurema konservatiivsuse poolest: enamik muutusi, nii grammatilisi kui ka häälikulisi, näib olevat toimunud siin mõnevõrra aeglasemalt kui Saksamaal, kust uued voolud lähtusid.

Toome mõningaid näiteid.

1. Balti alamsaksa keeles säilis peaaegu muutumatult flektiivne genitiiv, mis Saksamaal juba keskalamsaksa kõige varasemast perioodist alates hakkas asenduma analüütiliste vormidega (Lasch, Mnd. Gr. § 361). Näiteks tarvitati keskalamsaksa tekstides flektiivse genitiivi kõrval sageli analüütilisi vorme, nagu «dem manne syne dochter» või «eine summa van geld». Enamikus uusalamsaksa murretest on flektiivne genitiiv täiesti välja tõrjutud (Grimme, lk. 52).

Russowi kroonikas, kuigi see on kirjutatud peaaegu uus-alamsaksa künnisel, on flektiivne genitiiv veel täiesti elujõuline. Russow kirjutab näiteks järjekindlalt *dat peerd des Weerdes* 'das Pferd des Wirtes' (lk. 101), *eine Summa Geldes* (lk. 86^b), *(de) gassen der stadt* (lk. 121) jne.

Ainult partitiivne genitiiv asendub mõnel üksikjuhul analüütilise konstruktsiooniga *von* + daat., vrd. *eine van den hogesten gauen* «eine von den höchsten Gaben» (lk. I), *etlike van synen Haueluden* 'etliche von seinen Höflingen' (lk. 97^b).

Ka Tallinna kantseleiraamatuis on flektiivne genitiiv säilinud. Mõnikord esineb siin siiski üleminekuvorm flektiivselt genitiivilt selle täielikule asendumisele analüütiliste vormidega, nimelt omapärane kahekordne konstruktsioon, kus possessiivset genitiivi tugevdatakse possessiivpronoomeni lisamisega, näit. *des vagedes van Wesenberge syn dener* 1536 (Gb, lk. 64), *des gemelten Jaspers sien perdth* 1537 (Gb, lk. 74), *desz hern cumpters von Reuall sienem bueren* 1541 (Gb, lk. 96).

Põhja-Saksamaal hakkas aga juba keskalamsaksa perioodil possessiivse genitiivi funktsioon üle kanduma juurdelisatud pronoomenile, mistõttu genitiiv võis asendada daativiga: Niisiis «des vaders syn hus» asemel hakati ütleva «dem vader syn hus». Balti alamsaksa kirjalikus keelepruugis aga areng nii kaugele ei jõudnud.

Siiski tuleb arvata, et baltisakslaste kõnekeeles oli flektiivne genitiiv XVI sajandil (vähemalt Eesti aladel) kadumas. Muidu pole seletatav see tõik, et eesti keele vanimais kirjamälestustes, näiteks Wanradt-Kõlli katekismuses, kasutatakse konstruktsiooni *sze alck sesth palvest* või *se Sacrament sest Rystmast* (H. Weiss, P. Johansen, 400-aastane Eesti raamat, Tallinn 1935, lk. 57, 67). Niisuguse konstruktsiooni eeskujuks peab olema olnud alamsaksa «de anfangen van deme gebede, de sacrament van deme dōpe.»

2. Alates XIV sajandi keskpaigast levis keskalamsaksa keeles laialt nimisõnade s-lõpuline mitmus. Lõpuga -s moodustasid mitmuse enamik -er-, -en-, -el-lõpulisi meessoost sõnu, samuti enamik selliseid kesk- ja naissoost sõnu, mille mitmus küllaldaselt ei erinenud ainsusest (Sarauw II, lk. 62). Balti alamsaksas oli s-mitmuse levikusfäär palju kitsam kui Põhja-Saksamaal. Veel XVI sajandi keskpaiku ja ka hiljem, kuni balti alamsaksa asen-

dumiseni ülemsaksa keelega esines balti alamasaksa ürikutes *s*-mitmus vaid üksikjuhtudel ja ainult *er*-lõpulistel meessoost nimisõnadel. Nii näiteks kasutas Russow oma kroonikas mõnikord *de anfengers* (lk. 44^b), *anforers* (lk. 80), *deners* (lk. 110^b), *vorwalders* (lk. II). Tävalisteks mitmusevormideks jäid aga ka siin: *de anfenger*, *anforer*, *dener*, *vorwalder*. Ka hilisemas balti ülemsaksa keeles on *s*-mitmus vähe levinud, esinedes vaid mõnes üksikus sõnas, näit. *Jungens* ja *Kerls* (Sallmann, N. Btr., lk. 142).

XIV sajandil toimus kogu keskalamsaksa keelealal labiaalide ees või järel (kinnises silbis) *i* labialiseerumine *ü*-ks (Lasch, Mnd. Gr. § 169, Sarauw I, lk. 303). Balti alamsaksa keeles toimus see häälikumuutus tunduvalt aeglasemalt. XIV sajandi Tallinna kanteseiraamatuis esinevad vaid mõned üksikud näited *i* labialiseerumisest *ü*-ks: näit. *süster* < *swister*, *sülver* < *silver*, *tüschen* < *zwischen* (Lesthal, lk. 58 jj.). XV sajandist võib tuua mõnevõrra rohkem näiteid ja alles XVI sajandil Russowi kroonika keelest näeme, et labialiseerunud vormid on ka balti alamsaksa keeles võitnud. Vrd. Russow: *süluer* «Silber» (lk. 46^b, 66), *süluest* «selbst» (lk. 1), *datsüluiige* «dasselbe» (lk. VII), *dersüluiigen* «derselben» (lk. 5^b), *süster* «Schwester» (lk. 120), *nümmmer* «nimmer» (lk. 75), *yümmer* «immer» (lk. 68^b).

4. *e* > *a* *r*-ühendi ees algas XIII—XIV sajandil põhjalamasaksi ja ostfaali murdes ja oli juba XV sajandil levinud kogu keskalamsaksa keelealal (Lasch, Mnd. Gr., § 76). Tallinna kantseleiraamatud ja Russowi kroonika näitavad, et balti alamsaksasse see häälikumuutus ei jõudnudki, kui mitte arvestada paari täiesti erandlikku juhtu Russowi kroonikas või Tallinna kantseleiraamatuis (vrd. käesolev töö, lk. 97).

Alamsaksa laenuid eesti keeles, vrd. *märk*, *märkama*, *värksteede*, *antvärk* (Ariste, Georg Müller, lk. 16, 32, 50) ja läti keeles, vrd. *merkēt* «zielen», *merķis* «Ziel» (Schwers, lk. 154), viitavad sellele, et balti alamsaksas *r*-ühendi ees *e* ei muutunud *a*-ks, vaid ta hääldus muutus lahtisemaks, millekski eesti *ä* taoliseks, kuigi kirja pildis säilis endiselt *e*, vrd. Russow: *vormercket* (lk. 19), *werck* (lk. 202), *Bolwerck* (lk. 174). *är* lavasaksa *er* asemel oli muide omane ka hilisemale Balti ülemsaksa keelele (vrd. *värkstuba*, *märķņ* jne.).

Baltisakslaste kõnekeel oli nii sõnavaraliselt kui ka häälikulisinduse suhtes kahtlematult veelgi kirjum mitmesugustele murretele omastest erijoontest kui Balti alamsaksa kirjalike ürikute keel. Sellele viitab ka A. W. Hupel, kes märgib XVIII sajandi lõpu kohta, et Baltimail kuuldakse nii mõneski majas veel alamsaksa sõnu, ka selliseid, mida näiteks ainult brandenburglane oma kodumaal kasutab.⁶⁰

⁶⁰ A. W. Hupel, Idiotikon der deutschen Sprache in Liv- und Ehstland, Riga 1795, lk. VII.

Kuigi Baltimail keskalamasaksa kirjakeel, mida üksteise paremaks mõistmiseks püüti rääkida, tõrjus välja silmatorkavamaid murdeerisusi, ei saanud siin täiesti ühtne alamsaksa kirjakeele variant välja kujuneda, sest uued sisserändajad tõid pidevalt juurde uusi murdelisi vorme, mida nad kasutasid ise, kuid mis võisid levida, ja kahtlematult levisidki ka laiemalt, nii et pilt jäi endiselt kirjuks. Balti alamsaksa keele täielikku ühtlustumist takistas ka asjaolu, et siirdlased ei jäänud alati püsivalt, s. o. mitmeks põlvkonnaks Baltimaile, vaid lahkusid sageli juba mõningate aastate järel.⁶¹ Baltisaksa rahvastiku voolavus tingis, et keskalamasaksa kirjakeel pääses mõjule vaid üldjoontes, ilma et oleks ühtlustunud isegi sajandeid kestnud eraldi eksisteerimise vältel.

Alamsaksa keele Balti variant ei erinenud keskalamasaksa kirjakeelest mitte üksnes oma ebaühtlase murdebaasi poolest, vaid ka terve rea spetsiifiliste sõnade ja väljendite (nn. provintssialismide) poolest, millest suur hulk pärines kohalikest või naaberkeeltest. Arvesse tuleb siin eelkõige eesti, läti, ja vene keele, Tallinnas, kus elas suhteliselt palju rootslasi, peale nende veel rootsi keele⁶² mõju. Baltisakslaste hulgas levinud šovinistlik seisukoht, nagu oleks Baltimail ainult saksa keel avaldanud mõju temaga kokkupuutuvatele keeltele, kusjuures ta ise säilis «erakordselt puhtana»,⁶³ ei ole kooskõlas faktidega. Enamik baltlasi valdas oma emakeele kõrval veel kohalikku, s. o. eesti või läti keelt. Mõningal määral levis ka vene keele oskus. Nii näiteks lasksid Tallinna suurkaupmehed ja raehärrad oma poegadel lugemise ja kirjutamise kõrval tavaliselt õppida ka vene keelt,⁶⁴ kuna see oli vajalik kaubanduslikus ja diplomaatilises suhtlemises Venemaaga. Teisest küljest levis kohaliku rahva⁶⁵ hulgas ja Balti linnades küllaltki arvukalt esindatud vene kaupmeeste ringkondades saksa keele oskus.⁶⁶ Seega olid eeldused vastastikuks keeleliseks mõjustamiseks olemas. Nagu teisedki koloniaalmurded, ei saanud Balti alamsaksa keel end muukeelse ümbruse eest hermeetiliselt sulgeda. Kohalike ja naaberkeelte mõju hakkas ilmnenema eelkõige baltlaste sõnavaras. Juba balti alamsaksa perioodil tungis baltlaste keelde rida eesti (resp. läti), vene ja

⁶¹ P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Censur Daniae, lk. 735; L. Arbusow, Die deutsche Einwanderung im 13. Jahrhundert, lk. 376.

⁶² P. Johansen, Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland, — Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Del 74, Stockholm 1951, lk. 24 j.

⁶³ W. Gutzeit, Wörterschatz der deutschen Sprache Livlands, B. I, Riga 1859, lk. IV.

⁶⁴ L. Tiik, Vana Tallinn. — Kandidaadidissertatsioon, Tartu 1957, lk. 453.

⁶⁵ V. Kiparsky, Fremdes im Baltendeutsch, Mémoires de la Société Néo-Philologique de Helsingfors XI, Helsinki 1936, lk. 23.

⁶⁶ V. Niitemaa, Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter, lk. 324—326.

rootsi laene, mis tähistasid tavaliselt uusi asju ja nähtusi, millega sakslastel tuli Baltimail kokku puutuda.

Eesti aladel oli Balti alamsaksa keeles kasutusel näiteks sellised, tol ajal eluliselt tähtsaid mõisteid väljendavad eesti laenud, nagu **moyse** < e. *mōis*, **kubbias** < e. *kubjas*, **wacke** < e. *vakk*, gen. *vaku*, **wardy** < e. *vardja*, **uxjalck** < e. *üksjalg* 'kehvtalupoeg, kes tegi mõisale tegu jalapäevades, algul üks, hiljem kolm päeva nädalas', **wabbenick** < e. *vabadik*, murd. ka *vabadik*, **perremes** < e. *peremees*, **poisz** < e. *poiss*, **vycette** < e. *vikat*, gen. *vikati*, **karietz** < e. *karjane*, gen. *karjase*, **pusep** < e. *puusepp*, **loke** < e. *look*, **kulmet** < e. *külimit*, **kesent** < e. *kesa*, varem: *kesänd*, **korde** < e. *kord* 'korrategu', **leppeke** < e. *lepik*, **ias** < e. *iias*, **kallie** < e. *kali*, gen. *kalja*, **hallige** < e. *halg*, **kudersen** < e. *kudrused* jt.⁶⁷

Eesti laenud ei jäänud Balti alamsaksa keeles mingiks võõrkehaks, nagu väitsid mõned baltlased. Oma sageli sajandeid kestva eksisteerimise vältel baltlaste keeletarvituses assimileerusid nad nii foneetiliselt kui ka morfoloogiliselt. Rida eesti laene, näit. *wacke*, *riege*, *külimit* jt., kodunes alamsaksa keeles nii täielikult, et baltlased isegi unustasid nende võõra päritolu ning kasutasid neid pidevalt vastavate alamsaksakeelsete sõnade asemel.

Vene laenudest oli kasutusel rida kaubandusega ja tol ajal Vene aladel valitsenud ühiskondliku korraga seoses olevaid sõnu. Vene päritolu on näiteks: **Denge** 'russische Kupfermünzen' < vn. *денги* (R, lk. 147^b), **Schube** 'Pelz' < vn. *шуба* (R, lk. 162), **troinisse** '3 Felle' < vanvn. *тройница* (Kiparsky, lk. 152) Stieda, lk. 628), **doinisse** 'zusammengestücktes Pelzwerk' < vanvn. **двойница* (Kiparsky, lk. 152), **schevenisse** 'Eichhörnchen' < vn. *шевня* 'teatud hulk kokkuõmmeldud oravanahku' (Stieda, lk. 631), **Wymeteken** 'schlechte Sorte Pelzwerk' < vn. *выметка* (Stieda, lk. 624), **dolge** 'russische Münze' < vanvn. *долгая* (Kiparsky, lk. 152), **besemer** 'Handschnellwage' < vn. *безмен* (Kb, lk. 32, 33, 76), **Lodje** 'kleines Schiff auf dem Embach' < vanv. *лодья* + e. *lodi*, gen. *lodja* (Mickwitz, lk. 34), **trosze** 'russisches Fahrzeug' < vn. *дрожки* 'troska' (Gb, lk. 308); **Boyar, boiare** 'russischer Edelmann' + vn. *боярин* (R, lk. 187; Gb, lk. 262), **knesz, knese** 'russischer Fürst' < vn. *князь* (Gb, lk. 284; R, lk. 55, 179), **Streltze** 'russischer Hackenschütze, Landsknecht im XVI. und XVII. Jahrhundert' < vn. *стрелец* (R, lk. 179), **Woywode, Weywode** 'russischer Heerführer' < vn. *воевода* (R, lk. 71^b), **Opristnick** 'Leibwächter des Zaren Iwan IV' < vn. *опричник* (R, lk. 130^b) jt. Kuna baltisakslaste kokkupuuted venelastega polnud nii pidevad kui eestlastega, sõdade ajal

⁶⁷ Eesti laene on käesoleva artikli autor käsitlenud lähemalt artiklis «Eesti laenudest Balti alamsaksa keeles». — Tartu Riikliku Ülikooli Toimeited, vihik nr. 131, Tõid germaani filoloogia alalt, Tartu 1963, lk. 35–55.

(näiteks Liivi sõja ajal) aga katkesid peaaegu täielikult, siis tungis vene laene eesti laenudega võrreldes Balti alamsaksa keelde tunduvalt vähem. Tihti võib ka näha, kuidas mõni juba XIII—XIV sajandist tuntud vene päritoluga sõna XVI sajandil Balti alamsaksa keelest kaob, et alles XVIII sajandil Balti ülemsaksa keeles, sageli muutunud kujul, taas ilmuda.⁶⁸

Kuigi vene laenude esinemissagedus Balti alamsaksa keeles polnud suur, osutavad nad siiski mõningat kohanemist alamsaksa keele fonetilise ja morfoloogilise süsteemiga. Nii näiteks on sõnalõpuline vene *-a* balti alamsaksa keeles muutunud *e*-ks, vrd. *schube* < vn. *шуба*, *woywode* < vn. *воевода*. Teinekord on vene tüvele lisatud alamsaksa sufiks *-e*, vrd. *knese* < vn. *князь* või vene sufiks asendatud alamsaksa omaga, vrd. *streltze* < vn. *стрелец*, *boyare* < vn. *боярин*. Käänamisel lisandub alamsaksa nõrk lõpp *-en*, näiteks gen. sg. *des Woywoden* (R, lk. 158), *des suluigen Boyaren* (R, lk. 1876); ak. sg. *einen Boyaren* (R, lk. 125^b); nom. pl. *ere Schubten* (R, lk. 162), *Knesen vnde Woywoden* (R, lk. 179), *de streltzen* (R, lk. 177); daat. pl. *sampt velen Dengen* (R, lk. 1476), *tho Knesen* (R, lk. 118^b). Tugev mitmuse lõpp *-e* esineb sõnas *Opristnicke* (R, lk. 130^b), vrd. vn. *опричники*. Vene laenude assimileerumine (tõsi küll — aeglane assimileerumine) ja nende püsivus alamsaksa keeles (näit. *boyare*, *denge*, *knese* olid Balti alamsaksas tuntud juba XIV—XV sajandil)⁶⁹ osutavad vene laenude orgaanilisele kuulumisele Balti alamsaksa keele sõnavara koosseisu, kuigi puristlikult meelesstatud baltlased seda ise ei tahtnud tunnistada.⁷⁰ Hiljem, Balti ülemsaksa perioodil suurenes vene keele mõju veelgi — kirjas on fikseeritud üle 300 vene laensõna ja tõkelaenu, samuti kaks vene päritoluga sufiksit *-aien* (< vn. *-ать*) ja *-inka* (< vn. *-инка*, *-енька*).⁷¹ Baltisakslaste kõnekeelde aga tungis vene keelest nii suur hulk sõnu, et see mõnedel elualadel, näiteks kohtulikus asjaajamises kippus muutuma mingiks raskesti mõistetavaks saksa-vene segakeeleks. Kasutati näiteks selliseid sõnu, nagu *Sjesd*, *Wypiss*, *Swidetelstwo*, *Proschenije*, *Poloshenije*, *Predstawlenije*, *Rasreschenije*, *Ispolnitelnyj list* jt.⁷²

Rootsi keele mõju Balti alamsaksa keelele tuleb arvesse peamiselt vaid Eesti aladel. Sakslaste kokkupuuted rootslastega Baltimail algasid koos maa vallutamise, sest rootsi talupoegi ja kalureid elas Eesti loode- ja põhjarannikul juba enne sakslaste tulekut. Seoses tihedate kaubasidemetega Eesti ja Rootsi vahel asus XIV sajandist alates üha rohkem rootsi käsitöölisi, aga ka väikekaupmehi elama ka Eesti linnadesse, eriti Tallinna ja Haap-

⁶⁸ V. Kiparsky, *Fremdes im Baltendeutsch*, lk. 143, 176, 182.

⁶⁹ V. Kiparsky, *Fremdes im Baltendeutsch*, lk. 147, 151, 161.

⁷⁰ Sealsamas, lk. 13.

⁷¹ Sealsamas, lk. 196.

⁷² Guido Eckart, *Wie man in Riga spricht*, Riga 1911, lk. 38.

sallu.⁷³ Nii varased baltisaksa-rootsi suhted peegelduvad ka baltlaste sõnavaras, kus juba XIII—XIV sajandil leidub rootsi laene.⁷⁴ V. Kiparsky teoses leiavad käsitlemist umbes 40 rootsi laensõna, millest aga ainult vähesed olid tuntud juba XIII—XVI sajandil; s. o. Balti alamsaksa perioodil. Sellised oleksid näiteks **attunge**, **attunge** 'ein Landmaß' < vanrts. *attunger*, *ottingh* 'kaheksandik (teatud maa-alast)'; **Gräne** 'Fichte' < vanrts. *græn*, **härädsting** 'Bezirksgericht, Sitzungstag desselben' < rts. *härädsting*; **lehn** 'Gebiet, Provinz' < rts. *län*; **lehn(s)mann** 'Vorstand eines Gebietes, einer Provinz' < rts. *länsmann* 'politseiprefekt'; **ö, öö** 'Insel' < rts. *ö* (vrd. ka **öölude** 'Inselaner', Kb, lk. 28, 83, 84); **or, ore, öre** 'kleine schwedische Münze' < vanrts. *öre*. Sõna ei tulnud esmakordselt kasutusele Riias 1402. a. (vrd. Kiparsky, lk. 132), vaid juba XIV sajandi teisel poolel Tallinnas (Kb, lk. 12, 13, 76, 77, 84); **sokinge, sakinge** 'Gebiet, Bezirk' < vanrts. *sokn* (vrd. Kiparsky, lk. 127, 128, 129, 131, 132, 134).

Enamik V. Kiparsky poolt käsitletud rootsi laene on aga nooremad, pärinedes rootslaste otsese valitsemise ajast Baltimail (peamiselt XVII sajandist), mil baltlastel vähemalt kirjalik keelepruuk oli juba ülemsaksakeelne. V. Kiparsky järgi polnud rootsi mõju haritud baltlaste keeletarvituses kuigi tugev ega kestev — see piirdus peamiselt vaid administratiivalaga ja kadus rootslaste võimu kukutamise järel peaaegu täielikult.⁷⁵ Tallinna alamikihi, nn. «poolsakslaste» kõnekeeles, kellest P. Johanseni andmeil XVI sajandil ligi kolmandiku moodustasid rootslased, oli seevastu rootsi keele mõju väga tugev ja püsiv. Tallinnas tekkinud omapärast saksa-rootsi-estli segakeelt olevat Eestis võinud mõnikord kuulda isegi veel XX sajandil, kuni viimaste baltisakslaste lahkumiseni Eestist.⁷⁶

Peale mitmesuguste laenude kohalikest ja naaberkeeltest iseloomustas alamsaksa keele Balti varianti terve rida uusi, balti olustikule spetsiifilisi sõnu ja väljendeid, näiteks: *bed(d)eldage* 'bittende Arbeit' (Wb, lk. 36, 73) — talgud; *envotlink* 'Einfüßling' (Wb, lk. 6, 22), vrd. e. *üksjalg* 'kehvtalupoeg, kes tegi mõisale tegu ühe jalapäeva nädalas'; *landtfrye* 'Landfreie' (R. III, lk. 39) — kohaliku või mitteaadliku saksa päritoluga maaomanik; *modtgeuersche* 'Mutgeberin' (R, III, lk. 39) — balti alamsaksa keeles XVI sajandil üldkasutatud eufemism mõiste «armuke» tähistamiseks; *krützküssinge* 'Kreuzküssing' (R. III, lk. 52) — vene kombele vastav lepingu kinnitamine ristisuudlemise teel, ka

⁷³ V. Niitemaa, Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter, lk. 341; Eesti ajalugu II. Toim. H. Kruus, Tartu 1937, lk. 103.

⁷⁴ V. Kiparsky, Fremdes im Baltendeutsch, lk. 125.

⁷⁵ V. Kiparsky, Fremdes im Baltendeutsch, lk. 127.

⁷⁶ P. Johansen, Nordische Mission, Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland, lk. 25.

leping ise. (Vrd. Schiller-Lübben II, lk. 588); kasutusel oli ka vastav verb *bekrützküssen* (R. III, lk. 52), *vpsegeln* 'aufsegeln' (R, lk. 4^b) — purjelaeval sõites mingile maale jõudma, mingit maad avastama. Sõna on kirjas esmakordselt kasutatud Russowi kroonikas 1578. aastal.

Rea sõnade tähendus on Baltimaade tingimustes muutunud, näiteks: *lossdryuer* (R. III, lk. 101) — Saksamaal: der sich herum treibt, *Vagant* (Schiller-Lübben II, lk. 725). Baltimail: talupoeg, kes pole seotud mõisamaaga; *landschümer* (R. III, lk. 102). — Saksamaal: Landstreicher, Nichtsnutz (Schiller-Lübben IV, lk. 151), Baltimail: Liivi sõjast alates — marodöör, riisuja; *landtsate* (R. III, lk. 76) — Saksamaal: 1) Landeseingesessener, 2) freier Einwohner eines Landes, aber ohne eigenen Grundbesitz, der Pächter eines fremden Grundstücks, 3) Untertan, der dem Herrn zu Diensten verpflichtet ist, auch höheren Standes... in Holstein u. Schleswig die Inhaber von Bauerlehngütern, dem Lehnherren zu Lehndiensten verpflichtet (Schiller-Lübben II, lk. 625). Baltimaade erioludes, kus mõisnikeks olid peamiselt vaid aadlikud: aadliseisusest maa- või mõisaomanik; *meyersche* (R. III, lk. 39). Saksamaal: 1) Haushälterin, 2) Beischläferin (Schiller-Lübben III, lk. 580). Kuna kõrvaltähendus «Beischläferin' Schiller-Lübbeni sõnaraamatus tugineb Liivimaa ürikule, võib arvata, et ka selle sõna tähenduse muutumine sai alguse kombelõtvade baltisakslaste hulgast. Russowi järgi oli Baltimail *meyersche* selle uues tähenduses üldiselt kasutusel, vrd. *Vnde alle ere Schandtsecke sint nicht Horen, besundrer Meyerschen vnde Modtgeuerschen van yederman genömet worden* (R. III, lk. 39).

* * *

XVI sajandil pärast luterlikku reformatsiooni hakkas Saksamaal ülemsaksa murrete baasil välja kujunema saksa rahvuskeel, mis järk-järgult (XVI sajandi vältel) vallutas ka Põhja-Saksamaa alamsaksa keelega alad.⁷⁷ Baltimaade tihedate sidemetete tõttu Saksamaaga pidi see keeleline protsess paratamatult kajastuma ka baltlaste keeles. Baltimail võttis aga ülemineku alamsaksa keelelt ülemsaksa keelele mõnevõrra rohkem aega kui Saksamaal.

Kirjalikust tarvitamisest tõrjuti alamsaksa keel välja juba XVI sajandi viimaseil⁷⁸ või XVII sajandi esimestel⁷⁹ aastatel —

⁷⁷ A. Lasch, Berlinisch. Eine berlinische Sprachgeschichte. — Berlinische Forschungen. Texte und Untersuchungen, 2. B., Berlin [sine dato], lk. 64 jj.

⁷⁸ K. Sallmann, Neue Beiträge zur deutschen Mundart in Estland, Reval 1880, lk. 6.

⁷⁹ W. Mitzka, Studien zum baltischen Deutsch, lk. 49.

täpset piirjoont on siin raske tõmmata. Tallinnas toimus ametialases kirjalikus asjaajamises üleminek ülemsaksa keelele XVII sajandi algul. Tallinna linnaarhiivis säilinud erakirjad ja kodanike poolt raele saadetud palved näitavad aga, et kodanike seas elas alamsaksa keele kirjalik tarvitamine veel edasi mõne aja pärast sedagi, kui linna ametlikuks keeleks oli saanud ülemsaksa keel. Alles pärast 1620. aastat jäi Tallinnas alamsaksa keele kirjalik tarvitamine haruldasemaks.⁸⁰ Kõnekeelena püsis alamsaksa keel eriti sadamalinnades ja maal mõisais elavana kuni XVIII sajandi keskpaigani. Nii kirjutab Hupel 1774 aastal baltisakslaste keeleolude kohta: «Die plattdeutsche ist zwar seit 20 Jahren sehr aus der Mode gekommen, doch wird sie noch in den Seestädten häufig, auch auf dem Lande in vielen Häusern gesprochen. Wer mit seinem Bekannten recht vertraut reden will, pflegt sich derselben nicht selten zu bedienen. Bey dem auswärtigen Handel ist sie unentbehrlich.»⁸¹ Kuid ka veel XVIII sajandi teisel poolel võis alamsaksa keelt eriti naiste suust kuulda paljude baltisakslaste majades.⁸²

W. Mitzka, käsitletud sama küsimust, jõuab otsusele, et alamsaksa keel suri välja ka kõnekeelena XVIII sajandi teisel poolel.⁸³ P. Ariste andmeil räägiti Tallinnas alamsaksa keelt siiski teatud määral ka veel XIX sajandi esimesel poolel. Tuginedes mitmesugustele kirjalikele allikaile näitab P. Ariste, et alamsaksa keelt kasutati tol ajal veel mitmes perekonnas. Tallinnas, Tartus ja mujalgi. Seega tuleb alamsaksa keele täielikku väljasuremist Baltimail dateerida alles XIX sajandi esimese poolega.⁸⁴

Mis oli alamsaksa keele väljasuremise põhjuseks Baltimail? Põhjusi oli mitu. Üheks selliseks oli Baltimaade elavnev kauplemine Lõuna-Saksa linnadega. Alates XV sajandi keskpaigast, mil Hansa Liidus algas lagunemine, hakkasid Lõuna-Saksa kaupmehed järk-järgult tungima Hansa mõjusfääridesse.⁸⁵ Peagi ilmusid nad ka Liivimaale, kus arendasid aktiivset tegevust, mitte üksnes linnades, vaid tegid kaubareise isegi sisemaale mõisatesse.⁸⁶ XVI sajandil olid lõunasakslastel loodud Baltimaa-

⁸⁰ P. Ariste, Georg Mülleri saksa laensõnad, Tartu 1940, lk. 36.

⁸¹ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Riga 1774, lk. 147.

⁸² E. Kruse, Wahrhaftiger Gegenbericht auf die Anno 1578 ausgegangene Liefeländische Chronica Balthasar Russow's, Riga 1861, lk. 11.

⁸³ W. Mitzka, Studien zum baltischen Deutsch, lk. 52.

⁸⁴ P. Ariste, Ein Beitrag zur Frage des Absterbens der niederdeutschen Sprache in Estland. — Rakstu krājums. Veltijums akadēmikim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam vina 85 dzīves un 65 dārba gadu atcerei, Riga 1959, lk. 42.

⁸⁵ E. Daenell, Die Blütezeit der deutschen Hanse. II. B., Berlin 1906, lk. 276.

⁸⁶ V. Niitemaa, Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter, lk. 313 jj.

dega juba reeglipärased kaubasuhted.⁸⁷ Kaubeldes Lõuna-Saksa linnadega ei saanud baltlased enam kasutada alamsaksa keelt, neil tuli ümber õppida ja üle minna ülemsaksa keelele.

Ülemsaksa keele levikut baltlaste hulgas soodustas, kuigi mitte otseselt, ka luterlik reformatsioon, kuna see tõstis evangelistlike vaimulike väljaõppe keskustena esile ülemsaksa keelega ülikoolid (Wittenberg, Leipzig, Königsberg jt.).⁸⁸ Eriti tihenesid Baltimaade sidemed Wittenbergi ülikooliga. Reformatsioon algas Saksamaal 1517. aastal. Tiheda suhtlemise tõttu Saksamaaga levis evangelistlik liikumine kiiresti ka Baltimaale. Riias võib reformatsiooni alguseks lugeda a. 1521, Tallinnas a. 1523, Tartus a. 1524.⁸⁹ Peagi tekkisid aga usutülid uue õpetuse kuulujuttude vahel. Tallinna raad pidas nende põhjuseks evangelistlike pastorite puudulikkust väljaõpet. Kuna Wittenberg oli varsti pärast Lutheri teeside väljakuulutamist 1517. aastal muutunud luterliku reformatsiooni keskpunktiks, siis hakkas siia voolama üha suuremal hulgal teolooge ja ka mitteteolooge kogu Saksa riigist.⁹⁰ Ka Tallinna raad hakkas igati soodustama tulevaste vaimulike väljaõpet Wittenbergis.⁹¹ Sama kehtis ka teiste Balti linnade kohta. Kui varasematel aastatel õppis Wittenbergis vaid üksikuid baltisakslasi, siis aastatel 1540—1550 oli neid juba umbes 25. Wittenbergi ülikooli matriklites leiame terve rea Liivimaal tuntud nimesid, hilisemaid pastoreid, raehärrasid, nimekaid aadlikke. Ka rida riigisakslasi rändas pärast õpinguid Wittenbergis Liivimaale, kus tõusid mõjukatele kohtadele.⁹²

Wittenbergi mõju Liivimaa linnadele kasvas aasta-aastalt. Pärast Wolmari Maapäeva 1533. aastal, mil Riia, Tallinna ja Tartu magistraadid võtsid vastu ühise evangelistliku kirikliku programmi, allutati Liivimaal evangelistlik kirik ja ka koolid Wittenbergi ülemvalitsusele. Nüüdsest peale võeti Liivimaal kirikuametisse vaid Lutheri või teiste Wittenbergi reformaatorite õpilasi, nende poolt soovitatud isikuid, kooliametisse pääsesid aga põhiliselt vaid need, kelle luterlik reformistlik meelsus oli tuntud.⁹³

⁸⁷ G. Schmidt, *Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache in der Rigaschen Ratskanzlei*, lk. 47.

⁸⁸ L. Arbusow, *Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert*, lk. 366.

⁸⁹ R. Wittram, *Die Reformation in Livland. — Baltische Kirchengeschichte*, Göttingen 1956, lk. 37.; R. Ruhtenberg, *Die Beziehungen Luthers und anderer Wittenberger Reformatoren zu Livland. — Baltische Kirchengeschichte*, Göttingen 1956, lk. 62—63.

⁹⁰ R. Ruhtenberg, *Die Beziehungen Luthers und anderer Wittenberger Reformatoren zu Livland*, lk. 56.

⁹¹ Sealsamas, lk. 71.

⁹² P. Johansen, *Die Legende von der Aufsegelung Livlands durch Bremer Kaufleute. — Sonderdruck aus «Europa und Übersee», Festschrift für Egmont Zechlin, Hamburg (sine dato)*, lk. 50.

⁹³ R. Ruhtenberg, *Die Beziehungen Luthers und anderer Wittenberger Reformatoren zu Livland*, lk. 75.

Keeleliste mõjustuste seisukohalt on tähtis ära märkida, et reformatsioon ei tunginud Baltimaile mitte Põhja-Saksa hansalinnadest, mis kiriklikus mõttes oli konservatiivsemad kui Balti linnad (näiteks Riia võttis uue usu vastu varem kui Lüübek, Hamburg, Danzig ja Königsberg),⁹⁴ vaid Kesk-Saksa ülemsaksa keelega evangelistlikest keskustest, eriti Wittenbergist.

Reformatsioon ei kutsunud aga Baltimail keelevahetust esile otseselt. Vastupidi — evangelistide üheks põhinõudeks oli jumalateenistuste pidamine rahva emakeeles, Baltimail seega alamsaksa keeles. Kuid reformatsioonist tingitud sidemete tugevnemine ülemsaksa ülikoolidega avaldas oma mõju Balti linnade haritud ringkondadele. Pidev kokkupuude ülemsaksa ülikoolidega pidi kahtlematult selleks kaasa aitama, et Balti linnade haritud kihtides levis ülemsaksa keele oskus, eriti kui arvesse võtta, et suur osa näiteks Wittenbergis immatrikuleeritud noori baltlasj või seal õppinud riigisakslasi tõusid hiljem Baltimail mõjukatele kohtadele raehärradena, vaimulikena, koolitegelastena.⁹⁵

Lõpuks kiirendas alamsaksa keele väljasuremist Baltimail ka üha suurenev sisseränd ülemsaksa aladelt. W. Mitzka andmeil rändas XVII sajandil Baltimaile sisse sakslasi kõigist võimalikest maakohtadest. Arvukad ülem- ja kesksaksa keelega siirdlased Austriast, Tüüringist, Sileesiast, Ülem-Saksimaalt jne. aitasid kahtlematult kaasa alamsaksa keele kiiremale asendumisele ülemsaksa keelega.⁹⁶

Eespool toodud põhjustele võib igal konkreetsel juhul lisada veel teisi. Nii näiteks nimetab P. Ariste ühe keelevahetuse põhjusena Tallinnas õigusega suurt katkuhäda XVII sajandi esimestel aastatel, mis tappis väga palju põliseid tallinlasi, muuhulgas ka linnaametnikke. Nende asemele tulid Saksamaalt uued ametnikud, kes viisid ametliku asjaajamise üle ülemsaksa keelele.⁹⁷

Suulises tarvituses püsis alamsaksa keel Tallinnas elavana veel XVII—XVIII sajandilgi, kuigi hilisemad korduvad katkud, nagu näiteks katk a. 1656/57, eriti aga a. 1710 tõid kaasa ka suuliste keeletraditsioonide tugeva nõrgenemise.

Kõigist eespool toodud põhjustest poleks siiski piisanud, et alamsaksa keelt ka suuliselt tarvitusest täielikult välja tõrjuda, kui Baltimail poleks puudunud alamsaksa keelt kõnelev saksa talupoegkond, kes on alamsaksa murrete peamiseks kandjaks tänapäevani. Kuna aga selline talupoegkond Baltimail puudus, nii et alamsaksa keelt kõneles vaid saksa rahvastiku ladvik, siis

⁹⁴ R. Wittram, Die Reformation in Livland, lk. 37.

⁹⁵ G. Schmidt, Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache in der Rigaschen Ratskanzlei, lk. 46.

⁹⁶ W. Mitzka, Studien zum baltischen Deutsch, lk. 101.

⁹⁷ P. Ariste, Georg Mülleri saksa laensõnad, lk. 36.

oli alamsaksa keel Baltimaade tingimustes otsekui juurteta puu, mis pidi paratamatult varem või hiljem kuivama.

* * *

Eespool toodud küllaltki lünklikke andmeid alamsaksa keele kohta Baltimail kokku võttes, võime öelda järgmist:

Tingituna Baltimaade tihedatest majanduslikkudest ja kultuurilistest sidemetest Hansa Liidu linnadega, kus suhtlemise keeleks oli keskalamaksa kirjakeel, pääses ka Baltimail XIV—XV sajandil kirjalikus keeletarvituses mõjule keskalamaksa kirjakeel. Kuna baltlaste päritolu oli ebaühtlane ja kuna pidevalt toimus sisseränd mitmesugustest Põhja-Saksamaa rajoonidest, siis ei sisaldanud Baltimail tekkinud alamsaksa kirjakeele uus variant häälikulisi ja grammatilisi erijooni mitte ainult ühest, vaid mitmest murdest.

Alamsaksa keele Balti varianti iseloomustasid peale kirju murdeesinduse veel teatud arhailisus, küllaltki suur hulk laene kohalikest ja naaberkeeltest, samuti rida kohalikest oludest tingitud spetsiifilisi sõnu ja semantilisi nihkeid.

Seoses baltlaste endisel kodumaal toimuva üleminekuga ülemaksa kirjakeelele, tõrjuti XVI—XVII sajandi vahetusel alamaksa keel ka Baltimail kirjalikust tarvitamisest välja. Kõnekeelena kadus alamsaksa keel lõplikult käibelt alles XIX sajandi esimesel poolel. Baltimail kõneldud alamsaksa keele täieliku väljasuremise üheks peamiseks põhjuseks oli saksa talupoegkonna puudumine Baltimail.

KIRJANDUS JA KASUTATUD LÜHENDID

- Ariste, Georg Müller — Ariste, P., Georg Mülleri saksa laensõnad, Tartu 1940.
- Grimme — Grimme, H., Plattdeutsche Mundarten, Berlin-Leipzig 1922.
- Johansen, Mission — Johansen, P., Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. — Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Del 74, Stockholm 1951.
- Kiparsky — Kiparsky, V., Fremdes im Baltendeutsch. — Mémoires de la Société Néo-Philologique de Helsingfors XI, Helsinki 1936.
- Lasch, Mnd. Gr. — Lasch, A., Mittelniederdeutsche Grammatik, Halle a. S. 1914.
- Lasch, Stb. — Lasch, A., Aus alten Niederdeutschen Stadtbüchern. Ein mittelniederdeutsches Lesebuch. — Hamburgische Texte und Untersuchungen zur deutschen Philologie. Reihe I: Texte, Dortmund 1925.
- Lesthal — Lesthal, R., Die Revaler Kanzleisprache im XIV. Jahrhundert. Diss. Tartu 1931.
- Lübben, Mnd. Gr. — Lübben, A., Mittelniederdeutsche Grammatik, Leipzig 1882.

- Mickwitz — Mickwitz, G., Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. — Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum IX, 8, Helsingfors 1938.
- Sallmann, N. Btr. — Sallmann, K., Neue Beiträge zur deutschen Mundart in Estland, Reval 1880.
- Sarauw I, II — Sarauw, Chr., Niederdeutsche Forschungen I, II. — Det Kl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser VI, XI, København 1921—1924.
- Schiller-Lübben I—VI — Schiller, K. — Lübben, A., Mittelniederdeutsches Wörterbuch, B. I—VI, Bremen 1875—1881.
- Schwerts — Schwerts, J., Die deutschen Lehnwörter im Lettischen, Zürich (sine dato).
- Stieda — Stieda L., Ueber die Namen der Pelzthiere und die Bezeichnungen der Pelzwerkstoffe zur Hansa-Zeit. — Aus der Altpreussischen Monatsschrift Bd. XXIV. 1887, Hft. 7/8.
- Tümpel — Tümpel, H., Niederdeutsche Studien, Bielefeld-Leipzig 1898.
- Bb — Das Revaler Bürgerbuch 1409—1624. Hrsg. v. O. Greiffenhagen. — Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv Nr. 6, Reval 1932.
- Eb² — Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval (1360—1383). Hrsg. v. E. Nottbeck. — Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, III Folge, II. Bd., Reval 1890.
- Eb³ — Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383—1458). Hrsg. v. E. Nottbeck. — Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, III. Folge, III. Bd., Revaler Stadtbücher III, Reval 1892.
- Gb — Das Revaler Geleitsbuch 1515—1616 I. Teil. Hrsg. v. N. Essen, P. Johansen. — Publikationen aus dem Stadtarchiv Tallinn Nr. 9.
- Kb — Die ältesten Kämmererbücher der Stadt Reval 1363—1374. Hrsg. v. O. Greiffenhagen. — Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv Nr. 3.
- Libri — Libri de diversis articulis 1333—1374. Hrsg. v. P. Johansen. — Publikationen aus dem Stadtarchiv Tallinn Nr. 8, Tallinn 1935.
- Rb — Das Revaler Pergament Rentebuch 1382—1518. Hrsg. v. A. Plaesterer. — Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv Nr. 5.
- R — Chronica Der Prouintz Lyfflandt... Korth vnde loffwerdich beschreuen Dorch Balthasar Russowen Reualiensem, Rostock... Anno M.D.L. XXVIII.
- R III — Balthasar Russow's Chronica der Prouintz Lyfflandt in erneuertem Wiederabdrucke, mit Wörterbuch und Namenregister versehen, Riga 1857.
- Wb — Das älteste Wackenbuch des Revaler St. Johannis-Siechenhauses 1435—1507. Hrsg. v. P. Johansen. — Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv IV. Folge, Bd. 2, Reval 1925.

Muud lühendid

- e. — eesti
kask. — keskalamsaksa
rts. — rootsi
vanrts. — vana-rootsi
vanvn. — vana-vene
vn. — vene

О НИЖНЕ-НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В ПРИБАЛТИКЕ XIII—XVI ВЕКОВ.

Л. Отсмаа

Резюме

В конце XII и в начале XIII века Прибалтика была покорена немецкими рыцарями. Так как большинство захватчиков происходило из различных областей северной Германии, то прибалтийские немцы говорили на различных ниже-немецких диалектах.

В результате тесных экономических и культурных связей с ганзейскими городами северной Германии, где с начала II половины XIV века языком общения был средне-нижне-немецкий литературный язык, а также из-за сравнительно высокого уровня образования прибалтийских немцев в XIV—XV вв. и в Прибалтике в качестве литературного языка стал употребляться средне-нижне-немецкий литературный язык. Но происхождение остзейцев было весьма пестрое, кроме того, немецкое население в Прибалтике постоянно пополнялось новыми колонистами из различных областей северной Германии. Поэтому прибалтийский вариант средне-нижне-немецкого литературного языка включал звуковые и грамматические особенности не только одного диалекта, а нескольких. Кроме того, прибалтийскому ниже-немецкому языку были присущи некоторые архаические черты. Но ниже-немецкий язык в Прибалтике получил специфический прибалтийский вид благодаря заимствованиям из местных и соседних языков, а также благодаря зависящему от местных условий образованию новых слов из ниже-немецких основ и переосмыслению некоторых слов ниже-немецкого языка.

В связи с тем, что в Северной Германии литературным языком стал верхне-немецкий, ниже-немецкий язык вышел из письменного употребления в конце XVI в. и в начале XVII в. также в Прибалтике. Ниже-немецкий язык как разговорный окончательно вымер в Прибалтике только в первой половине XIX в. Главной причиной полного вымирания в Прибалтике ниже-немецкого языка было отсутствие здесь немецкого крестьянства — основного носителя этого языка.

VOM BALTISCHEN NIEDERDEUTSCHEN IM 13.—16. JAHRHUNDERT

L. Otsmaa

Zusammenfassung

Ende des 12. und Anfang des 13. Jahrhunderts wurde das Territorium der heutigen Estnischen und Lettischen SSR von deutschen Raubrittern erobert. Da die meisten Eindringlinge aus verschiedenen Teilen Norddeutschlands stammten, benutzten die Deutschen im Baltikum zuerst verschiedene niederdeutsche Dialekte. Infolge enger wirtschaftlicher und kultureller Beziehungen zu norddeutschen Hansestädten, wo seit der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts die mittelniederdeutsche Schriftsprache als offizielle Verkehrssprache herrschte, ebenso wegen des verhältnismäßig hohen Bildungsniveaus der Deutschbalten ging man im 14.—15. Jahrhundert auch im Baltikum im schriftlichen Sprachgebrauch zur mittelniederdeutschen Schriftsprache über. Die Herkunft der Deutschbalten war von Anfang an recht bunt, außerdem ergänzte sich die deutsche Bevölkerung im Baltikum fortwährend durch neue Umsiedler aus verschiedenen Gebieten Norddeutschlands. Daher enthielt die baltische Spielart der mittelniederdeutschen Schriftsprache lautliche und grammatische Sonderzüge nicht nur aus einer Mundart wie es in den Varianten der mittelniederdeutschen Schriftsprache Norddeutschlands der Fall war, sondern aus mehreren Mundarten. Außerdem charakterisierte das Niederdeutsche in Livland eine gewisse Altertümlichkeit. Das spezifische livländische Gepräge erhielt das baltische Niederdeutsch aber 1) durch die Entlehnungen aus örtlichen und Nachbarsprachen; 2) durch eine Anzahl (durch örtliche Verhältnisse bedingte) Neubildungen aus niederdeutschen Stämmen; 3) durch nur dem baltischen Niederdeutschen eigentümliche neue Bedeutungen einiger alter niederdeutscher Wörter.

Im Zusammenhang mit dem Übergang zur hochdeutschen Schriftsprache in der alten Heimat, wurde das Niederdeutsch Ende des 16., Anfang des 17. Jahrhunderts auch im Baltikum aus dem schriftlichen Sprachgebrauch verdrängt. Als Umgangssprache ist das Niederdeutsche im Baltikum aber erst in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts endgültig ausgestorben. Der Hauptgrund des vollständigen Aussterbens der im Baltikum gesprochenen niederdeutschen Sprache war das Fehlen der deutschen Bauernschaft im Baltikum.